

Leszek Pawlikowicz

Tarcza i miecz - od rozkwitu do upadku. Podstawowe funkcje, struktury, potencjał kadrowy oraz obsada personalna Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1975-1991

Wszystkie nieszczęścia Rosji wynikają z tego, że nie potrafi ona wejść w trwale przymierze z Wolnością

Dmitrij Wołkogonow¹

Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR stanowił oprócz Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego Chińskiej Republiki Ludowej najliczniejszą, a zarazem najbardziej rozbudowaną organizacyjnie formację służb specjalnych w nowożytnej historii ludzkości².

W ciągu dwudziestu lat od upadku Związku Radzieckiego pojawiły się w obiegu nowe źródła i opracowania, które znacznie poszerzyły zakres wiedzy na temat różnorodnych aspektów funkcjonowania KGB. Do najistotniejszych należą:

– oficjalne zbiory dokumentów opublikowane w Federacji Rosyjskiej, liczne biografie i wspomnienia szefów oraz byłych wysokich rangą funkcjonariuszy KGB³;

¹ D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999, s. 539.

² Według szacunków zachodnich służb specjalnych liczebność chińskiego Gongganbu (*Gongyong Anquan Bu*) oscylowała w połowie lat pięćdziesiątych XX w. na poziomie około 300 tys. pracowników kadrowych. W kolejnych kilku dekadach wzrosła do blisko 750 tys. – w 1992 r. (*La communauté chinoise du renseignement*, <http://lemondedurensignement.hautetfort.com/archive/2007/05/09/la-communauté-chinoise-du-renseignement.html> [28 III 2009]).

³ Zdecydowanie najlepszą pracą jest *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MWD-KGB 1917–1991. Sprawoznik*, oprac. A. Kokurin, N. Pietrow, Moskwa 2003, będąca rozwinięciem serii artykułów publikowanych w „Swobodnej Myśli”, zwłaszcza jej ostatniej części (A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry*, „Swobodnaja Mysl” 1998, nr 2, s. 110–125). Użyteczne informacje znajdują się także w oficjalnym zbiorze dokumentów sądowych: *Materiały diela o pro-*

- wybrane artykuły w rosyjskiej prasie i opracowania internetowe⁴;
- dokumenty opublikowane przez byłych radzieckich dysydentów w krajach zachodnich⁵;
- materiały systematycznie gromadzone przez wydziały sowietologiczne wybranych uniwersytetów, jak również wyspecjalizowanych organizacji badawczych zajmujących się okresem zimnej wojny⁶;

wierkie konstitucyjnosti Ukazow Priezidenta RF, kasajuszichsia dejatielnosti KPSS i KP SFSR, a także o prowierkie konstitucyjnosti KPSS i KP SFSR, t. 2, Moskwa 1997. Spośród biografii wysoki poziom prezentacji opracowania Siergieja Czertopruda, Leonida Mliczyna i Siergieja Siemanowa (S. Czertoprud, *Andropow i KGB*, Moskwa 2004; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB. Rassiekreczennyje sudby*, Moskwa 1999; *idem*, *Andropow*, Moskwa 2006; S. Siemanow, *Priedsiedatel KGB Jurij Andropow*, Moskwa 2003). Wśród wspomnień na uwagę zasługują zwłaszcza retrospekcje byłych przewodniczących KGB oraz wysokich funkcjonariuszy komitetu: Władimira Kriuczkowa, Wadima Bakatina, Filipa Bobkowa, Wiktora Alidina, Arkadija Jarowaja czy Nikołaja Gubernatorowa (W. Kriuczkow, *Licnoje dielo*, t. 1, Moskwa 1997; W. Bakatin, *Izbawlenie ot KGB. Wriemja, sobytija, ljudi*, Moskwa 1992; F. Bobkow, *KGB i vlast*, Moskwa 1995; W. Alidin, *Gosudarstwienna-ja bezopasnost i wriemja (1951–1986)*, Moskwa 1997; A. Jarowaj, *Proszaj, KGB*, Moskwa 2001; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB [w:] Komanda Andropowa*, Moskwa 2005). Bardzo obszerna jest literatura wspomnieniowa i dokumentacyjna odnosząca się do wywiadu zagranicznego KGB. Ze względu na dużą liczbę źródeł i specyfikę wspomnianego pionu wymaga ona odrębnego opracowania.

- ⁴ Do artykułów, które znacząco poszerzają wiedzę o funkcjonowaniu całego KGB bądź kluczowych pionów wewnętrznych komitetu, należy zaliczyć m.in. publikacje Iwana Ustinowa i Aleksandra Bondarienki (I. Ustinow, *On ocien uwažitelno otosilsja k armii*, „Krasnaja Zwiezda”, 11 VI 2004, s. 3; A. Bondarienko, *Ot Chruszczewa do Gorbacziewa. Nasz sobiesiednik – gienierał-liejtenant w otstawie Iwan Porfirowicz Potapow*, „Krasnaja Zwiezda”, 11 II 2006, s. 4). Spośród wartościowych publikacji internetowych oprócz tzw. Archiwum Bukowskiego (zob. przypis 5) należy wymienić: W. Mzareułow, *Istorija otecziestwiennych spiecslużb*, <http://shieldandsword.mozohin.ru/index.html> [30 IX 2011]; A. Bielonogow, *Kratkaja chronika istorii organow i wojskprawitielstwiennoj swjazi*, <http://www.aboutphone.info/lib/ats-1.html> [28 III 2006]; A. Fomin, *Kratkaja istorija „prosluszki” w Rossii*, <http://www.cmpromat.ru/main/pricelist.proslushka.htm> [9 IV 2009]; O. Chłobustow, *Sisiema borby s tierrorizmom w SSSR*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/kgb/counterterrorism> [29 III 2008]; *Istorija sozdanija podrazdielienij spiecialnogo naznaczienija organow gosudarstwiennoj bezopasnosti 1980–1985*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0060.shtml [14 III 2006]; J. Nikołajew, *Budni wojenogo kontrrazwiedzika (otrywki iz knigi). Rabota w centialnom apparatie wojennoj kontrrazwiedzki KGB (1969–1979 gody)*, <http://usatruth.by.ru/sss79.htm> [7 III 2009]; *Pogranicnyje wojska sowiet-skiego i postsowiet-skiego pieriodow [w:] Istorija pogranicnoj sluzby*, <http://www.rustrana.ru/print.php> [26 III 2006]; A. Soldatow, *Analitika w organach gosbiezopasnosti*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/fsb/analysis> [13 III 2006].
- ⁵ Serię dokumentów KGB opublikował w Internecie były dysydent Władimir Bukowski, dzięki potajemnemu zeskanowaniu setek dokumentów komitetu, do których miał dostęp od czerwca do grudnia 1992 r. jako członek powołanej przez prezydenta Borysa Jelcyna komisji do zbadania działalności struktur partyjnych i organów bezpieczeństwa państwowego ZSRR. Część z nich znalazła się w książce Władimira Bukowskiego *Moskiewski proces. Dysydent w archiwach Kremla*, Warszawa 1998.
- ⁶ Dotyczy to w szczególności Davis Center for Russian and Eurasian Studies na Uniwersytecie Harvarda, w którego kolekcji znajduje się m.in. podręcznik historii KGB (uprzednio ściśle tajny) przeznaczony dla słuchaczy Wyższej Szkoły KGB – *Istorija sowiet-skich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti. Ucziebni*k, Spiecjalnaja kafedra no. 9, Moskwa 1977. National Security Archive opracowało natomiast zbiór dokumentów *Wlast i dissidenty iz dokumientow KGB i CK KPSS*, Waszyngton – Moskwa 2006. Nie sposób też nie wspomnieć o prowadzonym przez Woodrow Wilson International Center for Scholars projekcie *Cold War International History Project*, w ramach którego opublikowano setki dokumentów, w tym wiele dotyczących KGB.

- dokumenty służb specjalnych państw byłego bloku wschodniego⁷;
- raporty Centralnej Agencji Wywiadowczej opublikowane w Internecie (na podstawie ustawy o wolności dostępu do informacji), odnoszące się do wspomnianej tematyki⁸.

Pomimo ujawnienia wielu nowych informacji, pozwalających na istotne uzupełnienie dotychczasowego stanu wiedzy, dopiero po 2007 r. pojawiły się pierwsze syntezy, które ujmowały poszczególne fragmenty w jeden spójny wewnętrznie obraz, przedstawiając w sposób kompleksowy ewolucję całego systemu bezpieczeństwa KGB: podstawowych funkcji, struktur, potencjału kadrowego oraz obsady personalnej KGB w badanym okresie. Poza jednym wyjątkiem dotyczyły one funkcjonowania wszystkich formacji radzieckich organów bezpieczeństwa w ciągu 46 lub 84 lat (pomiędzy 1917 a 1991 lub 1945 a 1991 r.)⁹. Wcześniejsze prace tego typu publikowane na Zachodzie jeszcze przed zakończeniem zimnej wojny opierały się na mało precyzyjnych danych, często znacznie odbiegających od tych, które ostatnio ujawniono¹⁰.

⁷ Przykładem jest choćby 191-stronicowy dokument – raport CIA z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU, październik 1984 r.), który po raz pierwszy poddano kompleksowej analizie w ramach niniejszej pracy (na temat okoliczności znalezienia tego dokumentu w AIPN zob. przypis 181).

⁸ Spośród licznych raportów CIA warto przytoczyć np.: Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics, 1 April 1972, CSI-2001-00027; The Soviet Foreign Policy Apparatus: Research Study, 1 Juni 1976, CSI-2001-00003; Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence: Special National Intelligence Estimate, 27 May 1981, SC-1999-00013; The Soviet Wartime Management: The Role of Civil Defense for Leadership Continuity, 1 December 1983, SC-2000-00001.

⁹ Wspomniany wyjątek stanowi praca Aleksandra Siewiera *Istoria KGB*, Moskwa 2008. Pozostałe dwie syntezy dotyczące lat 1917–1991 i 1945–1991 to: A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB*, Moskwa 2010 i A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, L. Kamiński, Warszawa 2010. Inne opracowania mają charakter mniej lub bardziej wycinkowy. Interesująca jest książka Jewgienii Albac, będąca jednak bardziej reportażem niż opracowaniem naukowym (*eadem*, *Mina zamiedlnennogo diejstwija. Politiczeskij portriet KGB*, Moskwa 1992). Prace Johna Wallera, Amy Knight i Martina Ebona wydane po upadku Związku Radzieckiego koncentrują się natomiast na nowo powstałych służbach rosyjskich (J. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, San Francisco – Oxford 1994; A. Knight, *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Warszawa 2001; M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth*, Westport – London 1994). Powstałe w ostatnich latach monografie poświęcone historii rosyjskiej i radzieckiej policji politycznej od XVI do XX w. potraktowały okres istnienia KGB nader powierzchownie (A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz. Rukowoditeli organow gosudarstwiennoj biezopasnosti Moskowskoj Rusi, Rossijskoj impierii, Sowietского Sojuza i Rossijskoj Fiedieracii*, Moskwa – Sankt-Pietierburg 2002; *Encyklopedija siekrietnych służb Rossiji*, Moskwa 2004). Spośród kilku opracowań monograficznych odnoszących się do funkcjonowania wywiadu zagranicznego należy przede wszystkim wymienić: A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossiji*, Sankt-Pietierburg – Moskwa 2001; K. Diegtjariew, A. Kołpakidi, *Wnieszniaja razwiedka SSSR*, Moskwa 2009; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina do Putina*, Sankt-Pietierburg 2005; L. Mliczyn, *Osobaja papka. Służba wnieszniej razwiedki. Samyje znamenitnyje operacii sowietsoj i rossijskoj razwiedki*, Moskwa 2003.

¹⁰ Do najwybitniejszych dzieł lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych można zaliczyć: J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Warszawa 1991; *idem*, *KGB dzisiaj. Niewidzialna ręka*, Warszawa 1991; P. Deriabyn, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London 1990; A. Knight, *The KGB. Police and Politisc in the Soviet Union*, Boston – London – Sydney 1988; J. Richelson, *Sword and Shield: The Soviet Intelligence and Security Apparatus*, Cambridge 1986. Spośród

Przełom nastąpił natomiast w opracowaniach dotyczących działalności operacyjnej, która ze względu na specyfikę i swoistą dramaturgię jest dla czytelnika znacznie bardziej atrakcyjna niż mozolne studiowanie zmian strukturalnych lub personalnych w nieprzeniknionej do niedawna radzieckiej machinie bezpieczeństwa¹¹.

Cezury niniejszego studium to 1 stycznia 1975 oraz 22 października 1991 r. Rozważania dotyczą więc okresu pomiędzy zdynamizowaniem postępującej od 1967 r. odbudowy pozycji i wpływów KGB (zbiegającej się zarazem z osiągnięciem apogeum radzieckiej mocarstwowości oraz pierwszymi symptomami długotrwałej, śmiertelnej choroby Breżniewa)¹² a formalną jego likwidacją. Wynikało to nie tylko z faktu, iż największa część nowo ujawnionych źródeł dotyczyła właśnie ostatniego szesnastolecia istnienia komitetu, lecz przede wszystkim z nieustannego poszukiwania przyczyn jednego z najbardziej zaskakujących upadków imperialnych w historii cywilizacji.

Utworzony 13 marca 1954 r. Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR¹³ (Komitet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti pri Sowietie Ministrow

artykułów niewątpliwie należy wymienić: J. Reitz, *The Soviet Security Troops – The Kremlin's Other Armies*, „Soviet Armed Forces Review Annual” (Gulf Breeze) 1982, t. 6, s. 279–327.

¹¹ Mam tu na myśli prace powstałe we współpracy Christophera Andrew z Olegiem Gordijewskim oraz Wasilijem Mitrochinem: Ch. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, London 1990; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London 2000; *idem*, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World*, New York 2005.

¹² R. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*, Warszawa 2011, s. 412; D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów...*, s. 362; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Radzieckiego*, t. 2, London 1987, s. 330–331; I. Ziemcow, *Krach epoki. Księga pierwaja: Andropow, Cziernienko, Gorbaczew... Poslednije kommunisty w Kriemlie*, Moskwa 1999, s. 22; M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, Warszawa 1998, s. 419. Dopelnieniem tego procesu był awans Andropowa na członka Biura Politycznego KC KPZR 27 IV 1973 r. i generała armii – 10 IX 1976 r. (A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści...*, s. 75–76; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 383–384; A. Czierniew, *222 kriemliwskich woźdiej. Politbiuro, Orgbiuro, Siekrietariat CK kommunistycznej partii w licach i cifrach*, Moskwa 1996, s. 51–52; B. Potyrała, H. Szczegóła, *Czerwonii marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Zielona Góra 1997, s. 299, 389).

¹³ Komitet powstał z inicjatywy wyrażonej w uchwale Prezydium KC KPZR z 8 II 1954 r. w sprawie wyprowadzenia organów bezpieczeństwa państwa ze struktur Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do odrębnego resortu (Rieszenije o wydzielenij organow gosbiezopasnosti iz MWD w samostojatielnoje wiedomstwo) oraz na mocy – wydanego na jej podstawie – dekretu Prezydium Rady Najwyższej z 13 III 1954 r. w sprawie utworzenia Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR (Ukaz o sozdanii Komiteta Gosudarstwiennoj Biezopasnosti pri Sowietie Ministrow SSSR), zatwierdzonego podczas plenarnej sesji Rady Najwyższej 26 IV 1956 r. (A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 110; *Łubianka...*, s. 149; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Sziti i miecz...*, s. 487; A. Knight, *The KGB...*, s. 116). Ogółem w okresie istnienia Związku Radzieckiego funkcjonowało 8 różnorodnych „komitetów” przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR bądź Radzie Ministrów ZSRR (włącznie z KGB), będących odpowiednikami ministerstw, oraz 120 „państwowych komitetów”, pełniących funkcje organów centralnych przy poszczególnych ministerstwach (*Sowiet Narodnych Komissarow SSSR, Sowiet Ministrow SSSR, Kabinet Ministrow SSSR 1923–1991. Enciklopediczeskij sprawocznik*, oprac. S. Garniuk, Moskwa 1999, s. 107–153).

SSSR – KGB pri SM SSSR) przez cały okres funkcjonowania nadzorował niemal wszystkie formacje radzieckich służb specjalnych¹⁴. Jedynym wyjątkiem pozostał odpowiedzialny za zbieranie informacji wojskowych za granicą Główny Zarząd Wywiadowczy (Głównoje Razwiedywatielnoje Uprawlenieje – GRU), podporządkowany Sztabowi Generalnemu Armii Radzieckiej.

Od 5 lipca 1978 r. oficjalną nazwę urzędu zmieniono na Komitet Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR, co świadczyło o zwiększeniu formalnej rangi KGB w systemie organów państwowych Związku Radzieckiego¹⁵.

1. Podstawowe funkcje i uprawnienia

Ust. 1 Statutu KGB z 9 stycznia 1959 r. stanowił, iż „Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR i jego struktury terytorialne są politycznymi organami realizującymi zarządzenia Komitetu Centralnego Partii [KPZR] oraz rządu w sprawach obrony socjalistycznego państwa przed zagrożeniami ze strony zewnętrznych i wewnętrznych wrogów, a także w kwestiach ochrony państwowych granic ZSRR. Ich posłannictwem jest czujne śledzenie tajnych knoń wrogów radzieckiego państwa, demaskowanie ich zamiarów, zwalczanie przestępczej działalności imperialistycznych wywiadów prowadzonej przeciwko radzieckiemu państwu”¹⁶.

¹⁴ Dla porównania pod koniec lat osiemdziesiątych w Stanach Zjednoczonych wykonywaniem funkcji realizowanych w Związku Radzieckim przez KGB zajmowało się aż 14 odrębnych agencji rządowych (J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 32–33).

¹⁵ *Łubianka...*, s. 172; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 124; A. Knight, *The KGB...*, s. 116; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 40; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html [21 II 2006]; J. Dziak, *Chekisty: A History of the KGB*, New York 1988, s. 177. Formalnie nastąpiło to w związku z uchwaleniem 7 X 1977 r. kolejnej konstytucji ZSRR. Poprzednia z 5 XII 1936 r. *expressis verbis* (w art. 70) zaliczała przewodniczącego KGB do składu Rady Ministrów. W nowej (art. 129) takiego zapisu już nie było (A. Knight, *The KGB...*, s. 116). Praktyczną konsekwencją wspomnianej zmiany było niemal dwukrotne zwiększenie budżetu komitetu (A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szita i miecz...*, s. 512).

¹⁶ *Łubianka...*, s. 693; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 114–115. Statut Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR i jego organach terytorialnych (Położenie o Komitetie Gosudarstwiennoj Biezopasnosti pri Sowietie Ministrow i jego organach na miestach) został zatwierdzony przez Prezydium KC KPZR uchwałą nr 229-102 z 9 I 1959 r. Wszedł w życie 2 III 1959 r. i obowiązywał do uchwalenia ustawy o organach bezpieczeństwa państwowego (Zakon ob organach gosudarstwiennoj biezopasnosti w SSSR) z 16 V 1991 r. (*Łubianka...*, s. 154–155, 693; *Istoriija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 546–547; *Matieriały dieła o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 17, 26, 35; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 114). W ustawie „majowej”, obowiązującej zaledwie kilka miesięcy, dotycząca funkcje KGB rozszerzono o walkę z terroryzmem i zorganizowaną przestępczością, ochronę „strefy ekonomicznej ZSRR” oraz zabezpieczenie funkcjonowania ośrodków zarządzania krajem i siłami zbrojnymi na wypadek wojny (*Łubianka 2. Iz istoriiji otieczestwiennoj kontrrazwiedki*, oprac. O. Riabuchin, Moskwa 1999, s. 289; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 388–389; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 57).

Ust. 3 stwierdzał wprost, że komitet „ponosi odpowiedzialność za zapewnienie bezpieczeństwa państwowego w kraju”¹⁷.

Według ust. 7 do szczegółowych zadań KGB należały:

- „a) prowadzenie pracy wywiadowczej w krajach kapitalistycznych;
- b) walka ze szpiegowską, dywersyjną, terrorystyczną i inną destrukcyjną działalnością zagranicznych organów wywiadowczych, zewnętrznych ośrodków antyradzieckich oraz z ich agenturą wewnątrz kraju;
- c) walka z wrogą działalnością antyradzieckich i nacjonalistycznych elementów wewnątrz ZSRR;
- d) prowadzenie pracy kontrwywiadowczej w Armii Radzieckiej, Flocie Wojenno-Morskiej, cywilnych liniach lotniczych, wojskach pogranicznych oraz wojskach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w celu uprzedzenia przenikania w ich szeregi agentury wywiadów zagranicznych i innych wrogich elementów;
- e) prowadzenie pracy kontrwywiadowczej w obiektach specjalnych, szczególnie ważnych obiektach przemysłowych oraz transporcie;
- f) ochrona granic państwowych ZSRR;
- g) ochrona przywódców partii i rządu;
- h) organizacja i zabezpieczenie łączności rządowej;
- i) organizacja pracy radiokontrwywiadowczej i rejestracji niezbędnych danych radiostacji resortowych czynnych na terytorium kraju;
- j) opracowanie planów rozwinięcia mobilizacyjnego organów bezpieczeństwa państwowego i wojskowych części komitetu oraz realizowanie innych poleceń KC KPZR i rządu ZSRR”¹⁸.

Dla osiągnięcia wymienionych celów zgodnie z ust. 9 Statutu KGB miał prawo do prowadzenia „pracy agenturalno-operacyjnej”, w tym „specjalnych przedsięwzięć, ukierunkowanych na ujawnianie oraz zwalczanie przestępczej działalności agentury zagranicznych wywiadów i elementów antyradzieckich”¹⁹. Do jego kompetencji należało m.in.:

- dokonywanie rewizji, zatrzymań i aresztów oraz „prowadzenie śledztw w sprawach o przestępstwa przeciwko państwu” pod nadzorem prokuratorskim;
- wykorzystywanie pracowników milicji do „zapewnienia realizacji zadań organów bezpieczeństwa”;
- prowadzenie kontroli osób posiadających dostęp do tajemnicy państwowej i wojskowej, wyjeżdżających za granicę oraz przyjeżdżających do ZSRR, a także do-

¹⁷ *Lubianka...*, s. 693.

¹⁸ *Ibidem*, s. 155, 694; *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 547; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 115; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 379; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 488–489; O. Chłobustow, *KGB SSSR 1954–1991. Tajny gibel wielkiej dierżawy*, Moskwa 2011, s. 89.

¹⁹ *Lubianka...*, s. 695.

konywanie „kontroli stanu służb szyfrowych oraz tajnych kancelarii w ministerstwach i urzędach centralnych” oraz podległych im jednostkach organizacyjnych i przedsiębiorstwach²⁰.

2. Kontrola nad działalnością KGB

W ust. 3 Statutu KGB podkreślono, że „Komitet Bezpieczeństwa Państwowego pracuje pod bezpośrednim kierownictwem [...] Komitetu Centralnego KPZR”, przedstawiając sprawozdania z prowadzonych prac zarówno KC, jak i Radzie Ministrów²¹. W praktyce rzeczywiście i niemal wyłączną kontrolę nad działalnością KGB sprawował osobiście sekretarz generalny KPZR za pośrednictwem zaufanych funkcjonariuszy Sektora Organów Bezpieczeństwa Państwowego (Sektor Organów Gosudarstwiennoj Biezopasnosti), funkcjonującego w ramach struktury Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR (Otdiel Administratiwnych Organow CK KPSS)²².

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, s. 693–694.

²² Według Leonida Mliczyna pozostali nawet najbardziej wpływowi członkowie Biura Politycznego i Sekretariatu KC mogli wprawdzie podać w wątpliwość konkretne oceny wyrażane przez przewodniczącego KGB, jednak czynili to nader rzadko, obawiając się ryzyka osłabienia własnej pozycji w relacjach z sekretarzem generalnym, dlatego ich wiedza o funkcjonowaniu komitetu była, paradoksalnie, niezbyt duża (L. Mliczyn *Andropow...*, s. 261; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 35; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 19; A. Knight, *The KGB...*, s. 133–134; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_3.html [21 II 2006]). Pracownicy Sektora Organów Bezpieczeństwa Państwowego (przekształconego na przełomie 1988 i 1989 r. w Sektor Zagadnień Bezpieczeństwa Państwowego – Sektor Problem Gosudarstwiennoj Biezopasnosti) wraz z szefem Wydziału Organów Administracyjnych (przemianowanego w listopadzie 1988 r. na Wydział Państwowo-Prawny – Gosudarstwiennoj Prawowoj Otdiel CK KPSS) formalnie sprawowali jedynie „polityczną kontrolę” nad działającymi w komitecie organizacjami partyjnymi (działającymi wszelako w każdej jednostce i komórce organizacyjnej KGB). Ich realne uprawnienia były jednak znacznie szersze. Poza politycznym inicjowaniem oraz kontrolą wybranych operacji (głównie za pomocą weryfikacji sprawozdań okresowych poszczególnych ogniw i pionów KGB), przygotowaniem oraz sankcjonowaniem większości aktów normatywnych dotyczących komitetu (w tym struktury organizacyjno-etatowej od szczebla zarządu głównego w centrali do wydziałów miejskich w terenie), a zwłaszcza zatwierdzaniem propozycji nominacji pracowników KGB na stanowiska od szczebla naczelnika wydziału (*naczelnika otdiela*), byli także informowani o desygnowaniu szefów rezydentur wywiadu zagranicznego, jak również przeprowadzali systematyczne kontrole niektórych aspektów działalności KGB. Organizowali ponadto konferencje oraz spotkania konsultacyjne z wyższymi urzędnikami komitetu, a nawet uczestniczyli w oficjalnych bądź tajnych ceremoniach uświetniających ważne resortowe wydarzenia i rocznice (*Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 17–19; *KPSS i KGB [w:] Ekspiertnoje zakliuczenie k zasiedaniju Konstitucjonno Suda RF 26 V 1992 g.*, <http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm> [8 III 2006]; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 35–36; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 91; A. Knight, *The KGB...*, s. 133–134; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 50; Central Intelligence Agency, Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics, Directorate of Intelligence CIA, 1 April 1972, CSI-2001-00027, k. 29–31; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html [21 II 2006]). Oprócz Sektora Organów Bezpieczeństwa Państwowego w Wydziale Organów Administracyjnych KC funkcjonowały inne sektory nadzorujące: Ministerstwo Obrony, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo

Dowodem były nierzadkie przypadki wykorzystywania komitetu przeciwko partyjnym oponentom²³. Jedynym przykładem inspirowanego przez KGB otwartego wy-

Lotnictwa Cywilnego, Ministerstwo Sprawiedliwości, Prokuraturę Generalną oraz Sąd Najwyższy. Wydział Organów Administracyjnych podlegał sekretarzowi KC ds. bezpieczeństwa, nadzorującemu ponadto Główny Zarząd Polityczny Armii Radzieckiej i Wydział Przemysłu Obronnego KC (T. Kochran, W. Arkin, D. Sends, *Jadrienoje woorużienije SSSR*, Moskwa 1992, s. 61, 79–80; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 91–92; A. Knight, *The KGB...*, s. 132–134; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge – London 1979, s. 412; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 373; A. Bondarienko, *Ot Chruszcziewa do Gorbacziewa...*, s. 4). W mniejszym zakresie współpracowały z KGB inne wydziały Komitetu Centralnego: Ogólny (otrzymywał od komitetu raporty potrzebne do sporządzania syntez wywiadowczych, opartych także na informacjach GRU i „pionów partyjnych”, przedstawianych następnie członkom Biura Politycznego KPZR), Międzynarodowy (za „pośrednictwem” komitetu utrzymywał kontakty oraz przekazywał pieniądze partiom komunistycznym działającym w krajach kapitalistycznych, jak też niektórym organizacjom „postępowym” i „narodowowyzwoleńczym”), Informacji Międzynarodowej (koordynował z komitetem, a także agencjami TASS i APN „Nowosti”, kierunki działań tzw. czarnej propagandy, podejmowanych przeciwko konkretnym państwom zachodnim, jak również miał wpływ na sposób „bezpiecznego” ich dotarcia do zachodnich mediów) oraz ds. Wyjazdów i Kadr Zagranicznych (otrzymywał od komitetu dane o obywatelach Związku Radzieckiego składających wnioski o wyjazd za granicę w celu wydania stosownych decyzji). Pisali o tym: J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 51–53; A. Knight, *The KGB...*, s. 286–287; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 92; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 21; D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów...*, s. 432. Nadzór i kontrola organów KPZR nad KGB słabły systematycznie od 1967 r., kiedy Andropow jako przewodniczący KGB wydał rozkaz dopuszczający wejścia naczelników terytorialnych zarządów komitetu w skład lokalnych organów partyjnych (*Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 17, 51; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 512). Od lat siedemdziesiątych podobne rozszady zachodziły pomiędzy centralą KGB a KC KPZR (również w odniesieniu do struktur wywiadu zagranicznego). Dotyczą tego: Rozkaz przewodniczącego KGB nr 3599-A z 29 XII 1974 r. w sprawie doboru pracowników partii i Komsomołu na stanowiska kierownicze w organach bezpieczeństwa państwowego (ob otborie partyjnych, sowietyckich i komsomolskich rabotnikow na rukowodjawszuju rabotu w organy gosudarstwiennoj biezopasnosti), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/ideolog/ct158.pdf> [15 III 2006]; Rozkaz przewodniczącego KGB nr 256-A z 9 II 1977 r. w sprawie doboru pracowników partii i Komsomołu na operacyjne stanowiska kierownicze w organach bezpieczeństwa państwowego (ob otborie partyjnych, sowietyckich i komsomolskich rabotnikow na rukowodjawszuju rabotu w organy gosudarstwiennoj biezopasnosti), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/ideolog/ct44b77.pdf> [15 III 2006]; Rozkaz przewodniczącego KGB nr 166-A z 19 I 1980 r. w sprawie doboru pracowników partii i Komsomołu na stanowiska kierownicze w organach bezpieczeństwa państwowego (ob otborie partyjnych, sowietyckich i komsomolskich rabotnikow na rukowodjawszuju rabotu w organy gosudarstwiennoj biezopasnosti), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/ideolog/ct195c80.pdf> [15 III 2006]; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 17, 41, 51; *KPSS i KGB* [w:] *Ekspiertnoje zakliuczenije...*, <http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm> [8 III 2006]; J. Al-bac, *Mina zamiediennogo...*, s. 160–162.

²³ Według szefa rumuńskiego wywiadu zagranicznego w latach 1972–1978 gen. por. Iona Pacepy podczas roboczej wizyty w Moskwie w 1972 r. ówczesny szef KGB Jurij Andropow zwierzył się, że podległe mu służby rutynowo podsłuchują członków najwyższego kierownictwa: „Weźmy na przykład Szczelokowa [ministra spraw wewnętrznych – L.P.]. Wszyscy go szanujemy, ale podsłuch ujawnił, że za dużo pije. Doniosłem o tym i towarzysz Breżniew próbuje mu teraz pomóc. To samo zdarzyło się z Ustinowem [wówczas sekretarzem KC ds. bezpieczeństwa – L.P.]. Dla nas jedynie towarzysz Breżniew jest tabu” (I. Pacepa, *Czerwone horyzonty. Prawdziwa historia zbrodni, życia i upadku Nicolae Ceausescu*, Warszawa 1990, s. 119; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 96). Relacja ta znajduje potwierdzenie we wspomnieniach byłego członka Biura Politycznego KC, I sekretarza Moskiewskiego Komitetu Obwodowego KPZR Wiktora Griszyna. Napisał on, iż podczas jednej z prywatnych rozmów Andropow zalił mu się, że młode funkcjonariuszki pracujące przy obsłudze podsłuchów były nierzadko zszokowane tym, co mówiło się i wyprawiało w niektórych

powiedzenia posłuszeństwa sekretarzowi generalnemu był w analizowanym okresie tzw. pucz sierpniowy²⁴.

Kontakty z rządem ograniczały się jedynie do formalnego wydzielenia przez Radę Ministrów środków budżetowych na rzecz komitetu. O ich wysokości i tak zdecydowano jednak na najwyższym szczeblu partii²⁵.

domach: „Sądzę, że w KGB prowadzono *dossier* na każdego z nas, członków KC, członków Biura Politycznego oraz innych pracujących na kierowniczych stanowiskach w aparacie centralnym i w terenie. Zapewne z tym związane były ostrzeżenia Breżniewa wypowiedziane w kręgu członków Biura Politycznego: »Na każdego z was mam materiały«. Oczywiście, nie pytaliśmy, co to za materiały i skąd, ale przypuszczaliśmy, że z KGB” (W. Griszyn, *Ot Chruszcziewa do Gorbacziewa. Političeskie portrety piati giensekow i A.N. Kosygina. Miemuary*, Moskwa 1996, s. 59–60). Symptomatyczna jest też wypowiedź członka Biura Politycznego i sekretarza KC Aleksandra Jakowlewa, opisująca stosunki pomiędzy Komitetem Centralnym i KGB w latach osiemdziesiątych: „Między nami zawsze była wzajemna nieufność przy ogólnym zachowaniu zasad przyzwoitości. Pracownicy KGB zawsze demonstrowali nam swój szacunek, gotowość do wypełniania zadań, dyscyplinę. Ale ty wiedziałeś, każdy z nas to czuł, że [...] zawsze wiedzą więcej, w tym także o tobie. Był pewien krąg niewiedzialnego strachu, który narastał stopniowo wraz z losami twych towarzyszy, zwolnionych raptem z KC: nikt niczego nie wiedział – za co konkretnie, lecz wszyscy rozumieli: pojawiły się materiały z KGB” (J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 164). Według Leonida Mliczyna po wyborze Andropowa na stanowisko sekretarza generalnego KPZR rutynowo podsłuchiowano telefony wszystkich pracowników Komitetu Centralnego do szczebla zastępcy kierownika wydziału. W przypadku wyższych działaczy partyjnych konieczna była zgoda samego Andropowa (L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 327–328).

²⁴ Już 8 XII 1990 r. przewodniczący KGB Władimir Kriuczokow nakazał swoim bliskim współpracownikom, Władimirowi Żyżynowi (wówczas jeszcze naczelnikowi Sekretariatu KGB) oraz Aleksiejowi Jegorowowi (pomocnikowi I zastępcy przewodniczącego KGB Wiktora Gruszki), opracować w całkowitej tajemnicy wstępne studium dotyczące efektywnego użycia siły na wypadek zaistnienia sytuacji „nadzwyczajnych”. Co najmniej od 15 VIII 1991 r. zaczęto rutynowo podsłuchiwać kluczowych graczy ówczesnej sceny politycznej oraz ludzi z ich bliskiego otoczenia: Gorbaczowa (w tym m.in. jego małżonkę Raisę, byłego najbliższego współpracownika, sekretarza KC Aleksandra Jakowlewa, jak również byłego ministra spraw zagranicznych Eduarda Szewardnadzego), Jelcyna (oprócz prezydenta Rosyjskiej FSRR podsłuch założono m.in. wiceprezydentowi Aleksandrowi Ruckojowi, premierowi RFSRR Iwanowi Siłajewowi, merowi Moskwy Jurijowi Łużkowowi, pierwszemu wiceprzewodniczącemu Rady Najwyższej RFSRR Ruslanowi Chasbulatowowi oraz pierwszemu wicepremierowi RFSRR Giennadijowi Burbulisowi), a nawet czołowych przedstawicieli obozu antyreformatorskiego (w tym wiceprezydenta ZSRR i późniejszego formalnego przewodniczącego Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego Giennadija Janajewa, jak również szarą eminencję puczystów – byłego sekretarza KC KPZR ds. bezpieczeństwa i przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR Anatolija Łukianowa). Zob.: Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London 2000, s. 513; W. Bakatin, *Izbowlenie ot KGB...*, s. 50, 54; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 254; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 48–50; B. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Warszawa 1995, s. 47; W. Boriew, *Trzy dni. Bulwersująca relacja naoczego świadka sierpniowego puczu w Moskwie*, Warszawa 1991, s. 20, 54, 57; *Zaključienije po matieriałam rassledowanija roli i ucziasti dołżnostnych lic KGB SSSR w sobytijach 19–21 awgusta 1991 g.* (wnioski z materiałów śledztwa dotyczące roli i udziału funkcjonariuszy KGB ZSRR w wydarzeniach 19–21 VIII 1991 r. – zatwierdzone przez przewodniczącego KGB we wrześniu 1991 r.), http://www.pseudology.org/Documents/GKCHP_Bakatin.htm [25 II 2006].

²⁵ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 35; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 31–32; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 98; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_3.html [21 II 2006]; *KPSS i KGB* [w:] *Ekspiertnoje zaključienije...*, <http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm> [8 III 2006]; M. Ciesielczyk, *KGB. Z historii rosyjskiej i sowieckiej policji politycznej*, Wrocław 1989, s. 57; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 72.

3. Potencjał kadrowy i budżet

Rekrutacja pracowników KGB odbywała się zazwyczaj z inicjatywy komitetu, choć zdarzało się, że potencjalnych kandydatów przyjmowano do służby na ich prośbę. Zatrudniano wyłącznie osoby niekarane, po odbytej służbie wojskowej. Do negatywnych przesłanek zaliczano natomiast: posiadanie rodziny stale mieszkającej w krajach kapitalistycznych, wyznawanie jakiegokolwiek religii oraz wszelkie podejrzania co do ewentualnego krytycznego stosunku kandydata do radzieckiego państwa bądź ustroju. Preferowano absolwentów uniwersytetów nauk humanistycznych i prawa, natomiast w wywiadzie zagranicznym – absolwentów kierunków filologicznych oraz stosunków międzynarodowych. Niechętnie zatrudniano obywateli narodowości żydowskiej. Sprawdzenie w kartotekach obejmowało także członków najbliższej rodziny. Kandydata nierzadko poddawano testom na poligrafie, a nawet na pewien czas zakładano mu podsłuch telefoniczny i tajnie lustrowano korespondencję²⁶.

Pracownicy komitetu podlegali surowym rygorom dyscyplinarnym, choć znacznie łagodniejszym niż oficerowie Armii Radzieckiej. Składali także przysięgę tej samej roty. Obowiązywały ich również stopnie wojskowe. Mimo posiadania mundurów nosili je rzadko (z wyjątkiem funkcjonariuszy kontrwywiadu wojskowego)²⁷.

Zdecydowaną większość personelu stanowili mężczyźni. Kobiety pracowały głównie na stanowiskach cywilnych w służbach pomocniczych, wykonując prace maszynistek, lektorek, archiwistek oraz sekretarek. Wyjątkowo wykonywały zadania operacyjne jako „nielegalowie” w wywiadzie zagranicznym oraz oficerowie kontrwywiadu krajowego²⁸.

Na początku służby kadrowy funkcjonariusz komitetu awansował automatycznie co dwa lata o jeden stopień. Począwszy od rangi porucznika, okres awansu wydłużał się do czterech, a od majora – do pięciu lat. Pragmatyka służbowa rzadko dopuszczała do przyspieszonych nominacji. Jedyne wyjątki stanowiły szczególne osiągnięcia służbowe²⁹.

Pensje pracowników KGB zależały od zajmowanego stanowiska, stażu pracy oraz znajomości języków obcych. Doliczano do nich dodatek funkcyjny wynoszący od 50 do 150 proc. kwoty bazowej. Według danych Centralnej Agencji Wywiadowczej w 1983 r. dodatek dla młodszych oficerów operacyjnych pracujących w aparacie centralnym wynosił 120 rubli miesięcznie, natomiast dla naczelnika wydziału w zarządzie – do 300 rubli. Przeciętna pensja naczelnika wydziału w randze generała-majora

²⁶ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 76–77.

²⁷ *Ibidem*, k. 77.

²⁸ *Ibidem*, k. 77–78. W niektórych pionach, np. w Zarządzie Operacyjno-Technicznym, kobiety stanowiły większość personelu pracującego przy obsłudze podsłuchów. Kobiety także wykonywały niemal wszystkie czynności biurowo-administracyjne w pionach *stricte* operacyjnych KGB (W. Griszyn, *Ot Chruszcziewa...*, s. 60).

²⁹ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 78.

dochodziła do 500 rubli (przy średniej płacy w ZSRR wynoszącej w 1984 r. 185 rubli w sektorze przemysłowym i 145 w rolniczym)³⁰. W 1976 r. wynagrodzenie zasadnicze przewodniczącego KGB (bez dodatków) wynosiło 700 rubli³¹. Prawo do przejścia na emeryturę nabywano automatycznie po 25 latach służby. Obligatoryjnie przechodzili na emeryturę oficerowie, którzy ukończywszy 45. rok życia, nie awansowali do stopnia majora, co jednak było zjawiskiem dość rzadkim³².

Liczebność KGB stanowiła zawsze ściśle strzeżoną tajemnicę. Nawet w okresie Gorbaczowskiej pieriestrojki nie zdecydowano się na ujawnienie potencjału kadrowego komitetu. Nastąpiło to dopiero po puczu sierpniowym, w ostatnich miesiącach istnienia Związku Radzieckiego. Do tego czasu zachodnie służby podejmowały nieustanne próby właściwego oszacowania wielkości tej instytucji. W 1973 r. ogólną liczebność KGB (wraz z wchodzącymi w jego skład formacjami wojskowymi i personelem pomocniczym) oceniano na 490 tys. osób³³. Późniejsze szacunki koncentrowały się wyłącznie na określeniu liczebności pionu operacyjnego służb bezpieczeństwa wraz jednostkami pomocniczymi, jednak bez formacji wojskowych (Wojsk Pogranicznych oraz Zarządu Łączności Rządowej). W 1983 r. CIA oceniała je na około 240 tys. osób, lecz – jak samokrytycznie stwierdzała – „należy się liczyć z dziesięcioprocentowym błędem”³⁴. Zatem wraz z danymi odnoszącymi się do Wojsk Pogranicznych (223 tys. w 1983 r.³⁵) i wojsk Zarządu Łączności Rządowej (30–50 tys. w 1984 r.³⁶) łączną liczebność KGB w tym okresie można szacować na około 493–513 tys. osób³⁷.

Według Władimira Kriuczkowa w 1989 r. Komitet Bezpieczeństwa Państwowe go ZSRR liczył około 490 tys. funkcjonariuszy, około 220 tys. służyło w formacjach Wojsk Pogranicznych, a kolejne 60 tys. podlegało Zarządowi Łączności Rządowej³⁸.

³⁰ *Ibidem*, k. 79–80; R. Hill, *The Soviet Union: Politics, Economics and Society. From Lenin to Gorbachev*, London – New York 1985, s. 166.

³¹ A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekaści...*, s. 90.

³² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 78–79.

³³ J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 89; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 31; M. Ciesielczyk *KGB...*, s. 55. Według Johna Barrona dokładnej liczby pracowników KGB nie można ustalić. Uciekinierzy z KGB mogli podać liczebność mniejszych jednostek, w których pracowali, ale rzadko całych wydziałów i zarządów, nie mówiąc o całym aparacie terenowym (J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 31).

³⁴ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 48.

³⁵ J. Collins, *U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1980–1990*, Congressional Research Service, Report no. 90–401, Washington D.C., 6 August 1990, s. 7, 9.

³⁶ J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 242.

³⁷ Niektórzy autorzy podawali dane znacznie mniej precyzyjne. Np. Jeffrey Richelson w 1986 r. określił liczebność KGB na 500 do 750 tys. osób, natomiast Amy Knight (także za 1986 r.) podawała liczbę 700 tys. Wyjątkowo trafnie określono ją w raporcie amerykańskiego Kongresu z 1976 r. – 410 tys. osób w 1975 r., czy opracowaniu Leo Hechta – 450 tys. osób w 1978 r. (J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 32; A. Knight, *The KGB...*, s. 122; *Foreign and Military Intelligence. Book I. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities United States Senate together with Additional, Supplemental and Separate Views*, April 26, 1976, Washington 1976, s. 558; L. Hecht, *The USSR Today: Facts and Interpretations*, Springfield 1978, s. 53). Większość autorów pomijała jednak tę kwestię milczeniem.

³⁸ W. Kriuczkow, *Licznaje dielo...*, t. 1, s. 347. Identyczne dane przytaczają: A. Frołow, *KGB i kontrrazwiedy – watielnoje iskusstwo*, Moskwa 2003, s. 18–19; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 388; M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth...*, s. 55; A. Knight, *Szpiedzy bez maski...*, s. 45.

Była to liczba zbliżona do danych oficjalnych ujawnionych przez ostatniego przewodniczącego KGB Wadima Bakatina w październiku 1991 r. – 488 tys.³⁹ Wynika z nich, że liczebność pionu bezpieczeństwa oraz logistyki wynosiła około 208–210 tys. osób. Oceny CIA różniły się zatem od rzeczywistości nie o wspomniane wyżej 10 proc., lecz około 13 proc. (zob. też aneks 4).

Według szacunków agencji około 20 tys. funkcjonariuszy KGB pracowało w strukturach aparatu centralnego w Moskwie, reszta natomiast pełniła służbę w jednostkach terytorialnych, wydziałach specjalnych i jednostkach wojskowych podległych komitetowi bądź przebywała za granicą⁴⁰.

Zachodnie agencje wywiadowcze oceniały, że wydatki budżetowe przeznaczane na funkcjonowanie komitetu sięgnęły w 1978 r. równowartości 10 mld dol.⁴¹ Według danych oficjalnych do 1988 r. nie przekraczały zaś kwoty 3 mld rubli (4,7 mld dol. wg oficjalnego średniego kursu za cały 1988 r.), by w 1990 r. z uwagi na inflację sięgnąć 4,9 mld (7,57 mld dol. wg oficjalnego średniego kursu za cały 1989 r.)⁴². Sumy te obejmowały bieżące wydatki centrali i jednostek terenowych, Wojsk Pogranicznych, Łączności Rządowej oraz rozchody różnorodnych jednostek logistycznych, łącznie z podporządkowanym KGB pionem budownictwa wojskowego. Najwięcej środków pochłaniało utrzymanie Wojsk Pogranicznych (ponad 50 proc.), jak też zabezpieczenie łączności rządowej oraz funkcjonowanie wywiadu sygnałowego (około 25 proc.)⁴³.

4. Osobowe źródła informacji

Rozkaz przewodniczącego KGB nr 00430 z 1 grudnia 1960 r.⁴⁴ wyróżniał dwie podstawowe kategorie osobowych źródeł informacji przeznaczonych do wykorzystania w celach kontrwywiadowczych bądź ochrony bezpieczeństwa wewnętrznego:

³⁹ J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 27. Bakatin we wspomnieniach podaje mniej precyzyjną liczbę – „około 480 tysięcy” (*idem, Izbawienie ot KGB...*, s. 46; R. Pringle, *Andropov's Counterintelligence State*, „International Journal of Intelligence and Counterintelligence” 2000, t. 13, nr 2, s. 195, 201).

⁴⁰ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 48.

⁴¹ *KGB: Russia's Old Boychiks*, „Time”, 6 II 1978, s. 17.

⁴² W. Kriuczukow, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 346–347; A. Frołow, *KGB...*, s. 19; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 388; S. White, O. Krysztanovskaya, *Public Attitudes to the KGB: A Research Note*, „Europe-Asia Studies” 1993, t. 45, nr 1, s. 169. W październiku 1991 r. ujawniono, że budżet komitetu na 1991 r. zaplanowano na poziomie 6,5 mld rubli, jednak ze względu na gwałtowny wzrost inflacji oraz reorganizację całego aparatu bezpieczeństwa zapewne wykonanie musiało znacząco różnić się od pierwotnych założeń (J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 50; D. Wise, *Closing Down the KGB*, „The New York Times”, 24 XI 1991, s. 12; A. Hilger *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 73).

⁴³ W. Kriuczukow, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 336–337, 346; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 461; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 71. Niektórzy eksperci wskazywali, iż część wydatków związanych np. z funkcjonowaniem instytutów i laboratoriów wchodzących w skład KGB pochodziła prawdopodobnie z innych źródeł (J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 50; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 72).

⁴⁴ Rozkaz przewodniczącego KGB nr 00430 z 1 XII 1960 r. w sprawie sposobów doskonalenia aparatu agenturalnego organów KGB i poprawy pracy z agenturą oraz osobami zaufanymi (o miarach po so-

– agenci (*agienty*) – wywodzący się spośród obywateli radzieckich, jak i cudzoziemców, ściśle współpracujący z KGB i wykorzystywani do samodzielnego prowadzenia działalności operacyjnej wśród „wrogich elementów”. Podpisywali zobowiązanie do współpracy, otrzymywali pseudonimy, pisali raporty operacyjne przechowywane w indywidualnej teczce pracy agenta. Spotkania z nimi odbywano w ścisłej konspiracji, zazwyczaj w tzw. lokalach konspiracyjnych. Za swą działalność pobierali zwykle określone wynagrodzenie⁴⁵. W ramach tej kategorii źródeł istniały liczne podkategorie⁴⁶.

– osoby zaufane (*dowieriennyje lica*) – „radzieccy patrioci, którzy sygnalizują organom KGB o osobach i faktach zasługujących na zbadanie ze względu na wymogi bezpieczeństwa państwa, jak również realizują samodzielne zadania operacyjne”⁴⁷. Osoby zaufane nie podpisywały zobowiązania do współpracy, nie otrzymywały pseudonimów, nie pisały raportów (z wyjątkiem istotnych informacji odnoszących się do ewentualnej działalności przestępczej), ani nie zakładano im oddzielnych teczek pracy, a jedynie wpisywano ich nazwiska do specjalnego zeszytu. Spotkań z nimi nie odbywano w lokalach konspiracyjnych, lecz w miejscach dla nich dogodnych. Za dostarczone informacje zazwyczaj nie pobierały żadnych gratyfikacji. Według rozkazu nr 00430 tę kategorię osobowych źródeł informacji wykorzystywano zwłaszcza w pracy wydziałów specjalnych w wojsku, dla ochrony kontrwywiadowczej przemysłu specjalnego (zbrojeniowego), instytutów naukowo-badawczych, szkół wyższych, transportu oraz w celu wykrywania przestępstw gospodarczych⁴⁸.

Podział osobowych źródeł informacji na agentów oraz osoby zaufane został utrzymany także w kolejnym rozkazy przewodniczącego KGB nr 00140 z 4 lipca 1983 r.⁴⁹ Podobne, choć inaczej zdefiniowane, kategorie osobowych źródeł informacji wykorzystywano w działalności wywiadowczej za granicą:

– agenci (*agienty*), zazwyczaj cudzoziemcy, zgadzali się na tajną współpracę z oficjalnym przedstawicielem wywiadu i formalnie zobowiązywali się do tajnego,

wierszienstwowaniju agenturnogo apparata organow KGB i uluczszieniju raboty s agenturoj, a takżie s dowieriennymi licami). Obowiązywał do 1983 r. (*Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 557; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 125–126).

⁴⁵ *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 557–558; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 126; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 162.

⁴⁶ Szerzej zob.: V. Mitrokhin, *KGB Lexicon: The Soviet Intelligence Officer's Handbook*, London – Portland 2002, s. 149–154.

⁴⁷ *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 558; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 383, 445.

⁴⁸ *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 558–559; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 126; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 445; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 160, 168; V. Mitrokhin, *KGB Lexicon...*, s. 204.

⁴⁹ Rozkaz przewodniczącego KGB nr 001400 z 4 VII 1983 r. o wprowadzeniu w życie statutu o aparacie agenturalnym i osobach zaufanych organów bezpieczeństwa państwa – o wwiedienii w diejstwije położenija ob agenturnom apparacie i dowieriennych licach organow gosbiezopasnosti (*Nieglasnyje wojny*, <http://www.lander.odessa.ua/lib23.php> [14 II 2012]).

świadomego i systematycznego wypełniania zadań wywiadowczych⁵⁰. Także ta kategoria dzieliła się na liczne podkategorie⁵¹.

– kontakty poufne (*dowieritelnyje swiazi*) to cudzoziemcy bądź obywatele radzieccy, którzy przekazywali oficerom wywiadu istotne informacje i spełniali prośby natury wywiadowczej, jednak działania te nie wynikały z realizacji uprzednio podjętych formalnych zobowiązań⁵².

Liczba informatorów (agentów) nigdy nie została ujawniona, jednak zachodnie służby szacowały ją w latach osiemdziesiątych XX w. na około 1,5 mln osób⁵³.

5. Struktura i zakres działań aparatu centralnego

Komitet utworzono na prawach wszechzwiązkowego (państwowego) ministerstwa⁵⁴. W myśl ust. 5 na czele KGB stał przewodniczący (*priedsiedatiel*), którego formalnie mianowało Prezydium Rady Najwyższej, zaś jego zastępców – Rada Ministrów. Wszyscy podlegali oficjalnemu zatwierdzeniu Komitetu Centralnego KPZR⁵⁵. Faktycznie o nominacjach decydował szef partii⁵⁶. Głównym zadaniem przewodniczącego było zapewnienie właściwego zarządu działalnością wszystkich centralnych i terytorialnych jednostek organizacyjnych KGB⁵⁷.

Przewodniczący i zastępcy mogli w granicach swych kompetencji wydawać rozkazy (*prikazy*) i instrukcje (*instrukcyi*) „na podstawie oraz w celu wykonania obowiązujących ustaw, uchwał KC KPZR oraz Rady Ministrów” (ust. 6)⁵⁸. Do obligatoryjnych aktów wydawanych przez przewodniczącego statut zaliczał:

- a) rozkazy będące rezultatem decyzji podjętych przez Kolegium KGB (ust. 10);
- b) rozkazy o nadaniu stopni wojskowych pracownikom i funkcjonariuszom komitetu od stopnia generała i admirała do podpułkownika (ust. 16);

⁵⁰ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 162; V. Mitrokhin, *KGB Lexicon...*, s. 3.

⁵¹ Szczegóły zob.: V. Mitrokhin, *KGB Lexicon...*, s. 3–7, 12; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 162–165.

⁵² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 163; V. Mitrokhin, *KGB Lexicon...*, s. 34.

⁵³ B. Freemantle, *KGB*, London 1982, s. 38; J.F. Baud, *Służby specjalne b. Układu Warszawskiego w okresie przemian*, „Wojskowy Przegląd Zagraniczny” 1994, nr 1, s. 27.

⁵⁴ *Lubianka...*, s. 693.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 694; A. Knight, *The KGB...*, s. 121.

⁵⁶ Według członka Biura Politycznego KC KPZR Wiktora Griszyna przewodniczący KGB podlegał w praktyce jedynie sekretarzowi generalnemu KPZR. Również ze wspomnień byłego przewodniczącego KGB Władimira Kriuczkowa niedwuznacznie wynika, iż decyzja o powołaniu go na to stanowisko należała faktycznie do Gorbaczowa (W. Griszyn, *Ot Chruszcziewa do Gorbacziewa...*, s. 60; W. Kriuczkow, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 331–332).

⁵⁷ A. Knight, *The KGB...*, s. 121; W. Kriuczkow, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 334.

⁵⁸ *Lubianka...*, s. 694; A. Knight, *The KGB...*, s. 121. Według stanu na 1991 r. funkcjonowanie KGB było regulowane przez 8 ustaw, ponad 800 rozkazów wydanych przez przewodniczącego oraz około 5 tys. instrukcji i wskazówek (J. Waller, *Secret Empire...*, s. 168–169; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 47).

c) instrukcje o porządku odbywania służby oraz dyscypliny dla niektórych kategorii pracowników i funkcjonariuszy (ust. 19)⁵⁹.

Pomiędzy styczniem 1975 a listopadem 1978 r. przewodniczącemu podlegało siedmiu zastępców, w tym jeden pierwszy. Od stycznia 1982 r. funkcjonowało już dwóch pierwszych zastępców (z wyjątkiem okresów od grudnia 1982 do lutego 1984 oraz od sierpnia do września 1991 r.), a liczba pozostałych przejściowo (od listopada 1978 do stycznia 1982 r.) wzrosła nawet do dziewięciu⁶⁰.

Najważniejszym formalnie organem decyzyjnym było obradujące co najmniej raz w miesiącu (według raportu CIA z 1984 r. zazwyczaj do dwóch razy⁶¹) Kolegium KGB (Kollegija KGB), powołane dla „rozstrzygnięcia zagadnień organizacji pracy organów bezpieczeństwa państwowego” oraz innych kluczowych kwestii „praktycznej działalności” komitetu⁶². W jego skład wchodził: przewodniczący, zastępcy przewodniczącego oraz członkowie, których liczba wahała się od jedenastu (od stycznia 1975 do listopada 1978 r.) do siedmiu (w okresach: wrzesień 1981 – kwiecień 1983, luty 1984 – grudzień 1989, listopad 1990 – styczeń 1991 oraz marzec – maj 1991)⁶³. Pełnili oni jednocześnie funkcje naczelników kluczowych jednostek organizacyjnych KGB – zarządów głównych (*głównych uprawnień*), a ponadto niektórych zarządów (*uprawnień*) oraz najważniejszych struktur terytorialnych. Powoływał ich przewodniczący, zatwierdzały zaś Komitet Centralny KPZR i Rada Ministrów⁶⁴. Według ust. 10

⁵⁹ *Łubianka...*, s. 696–698; W. Kriuczkow, *Licznnoje dielo...*, t. 1, s. 334.

⁶⁰ *Łubianka...*, s. 147–148; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 114; W. Kriuczkow, *Licznnoje dielo...*, t. 1, s. 334; A. Knight, *The KGB...*, s. 121. W pozostałych okresach liczba „zwykłych” zastępców przewodniczącego (bez uwzględnienia tzw. pierwszych zastępców) wahała się od ośmiu (pomiędzy lutym 1982 a styczniem 1983 oraz marcem a sierpniem 1991 r.), siedmiu (pomiędzy lutym 1983 a październikiem 1988, lutym 1989 a sierpniem 1990 oraz grudniem 1990 a marcem 1991 r.), do sześciu (pomiędzy październikiem 1988 a lutym 1989 oraz sierpniem a grudniem 1990 r.). Ostatecznie po 21 IX 1991 r. ich liczbę zmniejszono do czterech (*Łubianka...*, s. 147–148).

⁶¹ AIPN, 01538/9, Wywiad radiotelegraficzny – KGB i GRU..., k. 48. Według Kriuczkowa od końca lat osiemdziesiątych liczba posiedzeń Kolegium KGB wzrosła do 4–6 na miesiąc (*idem*, *Licznnoje dielo...*, t. 1, s. 375).

⁶² *Łubianka...*, s. 695–696; W. Kriuczkow, *Licznnoje dielo...*, t. 1, s. 334–335; A. Knight, *The KGB...*, s. 121; AIPN, 01538/9, Wywiad radiotelegraficzny – KGB i GRU..., k. 48.

⁶³ *Łubianka...*, s. 148–149, 695; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 115; W. Kriuczkow, *Licznnoje dielo...*, t. 1, s. 334. W pozostałych okresach pomiędzy styczniem 1975 a sierpniem 1991 r. liczba członków Kolegium KGB wynosiła niezmiennie osiem osób. Pomiędzy 22 VIII a 11 IX 1991 r. odwołano wszystkich (*Łubianka...*, s. 148–149). W miejsce Kolegium KGB powołano wówczas (11 września) tzw. Radę Koordynacyjną KGB (Koordinacyonnyj Sowiet KGB), w skład której – oprócz przewodniczącego komitetu i jego pierwszego zastępcy – weszli jedynie przewodniczący komitetów republik związkowych (*ibidem*, s. 178). Przed obradami Kolegium KGB dochodziło zazwyczaj do nieformalnych posiedzeń przewodniczącego oraz wszystkich zastępców, które potocznie nazywano „małymi kolegiami” (S. Cziertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 283).

⁶⁴ *Łubianka...*, s. 158, 695; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 117; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 489; A. Knight, *The KGB...*, s. 121; W. Kriuczkow, *Licznnoje dielo...*, t. 1, s. 334. Spośród naczelników centralnego aparatu KGB z lat 1975–1991 zawsze w składzie Kolegium KGB znajdowali się szefowie 1. i 2. Zarządu Głównego, a także 3. (od 1982 r. – 3. Zarządu Głównego, z wyjątkiem okresu od listopada 1990 do października 1991 r.), 4., 5. (od 1989 r.

Statutu KGB Kolegium KGB podejmowało większością głosów decyzje w następujących kwestiach:

- pracy agenturalno-operacyjnej, śledczej, ochrony granicy państwowej i w „innych konkretnych sprawach działalności organów bezpieczeństwa państwowego” (w tym, jak sygnalizowano w raporcie CIA, w zakresie wywiadu, kontrwywiadu oraz zagadnień techniki operacyjnej⁶⁵);

- sprawozdań naczelników zarządów głównych, zarządów i wydziałów centralnego aparatu oraz terytorialnych organów i wojsk KGB;

- zatwierdzania projektów najważniejszych rozkazów (*prikazow*), instrukcji (*instrukcyj*) oraz wskazówek (*ukazanij*) dotyczących działalności organów i wojsk KGB;

- struktur i etatów organów oraz wojsk KGB;

- wniosków o mianowanie lub odwołanie naczelników centralnego aparatu komitetu oraz podległych mu organów i wojsk (według raportu CIA od szczebla wydziału⁶⁶);

- wniosków o nadanie stopnia generała, admirała lub pułkownika pracownikom KGB, a także propozycji przyznania orderów i odznaczeń (po uprzednim uzgodnieniu z właściwymi organami partyjnymi)⁶⁷.

W raporcie CIA z 1984 r. stwierdzono, iż w ramach wewnętrznego podziału zadań poszczególni członkowie Kolegium KGB nadzorowali działalność terytorialnych struktur komitetu w określonych republikach⁶⁸.

Według byłego przewodniczącego KGB Władimira Kriuczkowa każdą ze spraw omawianych w Kolegium KGB poddawano dyskusji, następnie zaś powoływano komisje (*komissii*) i grupy (*gruppy*) w celu analizy problemu, sporządzenia propozycji kierunkowych rozwiązań oraz ostatecznego przygotowania projektu decyzji. Żadnej kwestii nie rozstrzygano na pierwszym posiedzeniu⁶⁹.

– Zarządu „Z”), 6. Zarządu, Zarządu Kadr oraz Głównego Zarządu Wojsk Pogranicznych. Terenowe struktury reprezentowali natomiast naczelnicy Zarządu ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego, Zarządu ds. Leningradu i Obwodu Leningradzkiego, a także przewodniczący KGB Ukrainińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (*Lubianka...*, s. 147–149, 218–224, 169–171, 174–175; W. Kriucz-kow, *Liczojne dielo...*, t. 1, s. 334). Wbrew twierdzeniom Andreasa Hilgera do składu Kolegium KGB nigdy nie dołączyli natomiast przewodniczący KGB Białoruskiej SRR (A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 70).

⁶⁵ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 48.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Lubianka...*, s. 695–696. Według zeznań złożonych w 1992 r. przed Sądem Konstytucyjnym Federacji Rosyjskiej przez byłego członka Kolegium KGB Wiktora Iwanienkę decyzje o nadaniu stopni generalskich zapadały wyłącznie na poziomie Komitetu Centralnego KPZR (*Matieriały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 17).

⁶⁸ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 48.

⁶⁹ W. Kriucz-kow, *Liczojne dielo...*, t. 1, s. 334–335. Według Kriucz-kowa dyskusje w Kolegium KGB odbywały się często z udziałem szerokiego kręgu zaproszonych, których liczba przekraczała niejednokrotnie sto osób (*ibidem*, s. 334).

Po przyjęciu decyzji zwykłą większością głosów publikowano je w formie rozkazów (*prikazow*) przewodniczącego. Najważniejsze z nich, dotyczące kluczowych zagadnień pracy agenturalno-operacyjnej i śledczej, wymagały zatwierdzenia przez Komitet Centralny KPZR. Zmiana lub uchylenie decyzji Kolegium KGB mogło nastąpić wyłącznie w trybie uchwalenia nowej decyzji. W przypadku różnicy stanowisk pomiędzy przewodniczącym a większością członków tego gremium ostateczne rozstrzygnięcie należało do Komitetu Centralnego KPZR oraz formalnie Rady Ministrów ZSRR. Każdy z członków Kolegium KGB miał prawo przedstawienia wspomnianym organom własnej opinii w kwestiach należących do zakresu działania macierzystej instytucji⁷⁰.

Rozkazy przewodniczącego przekazywano właściwym jednostkom komitetu. Kolegium KGB posiadało przy tym uprawnienia do określania zarówno sposobów ich realizacji, jak i kontroli wykonania⁷¹.

W skład centrali KGB wchodziły jednostki organizacyjne o statusie zarządów głównych (*glawnyh uprawlenij*), zarządów (*uprawlenij*), wydziałów (*otdielow*) i grup (*grupp*)⁷². Ich struktura wewnętrzna była następująca:

- w ramach zarządów głównych funkcjonowały zarządy (*uprawlenija*), wydziały (*otdiely*) oraz znacznie rzadziej służby (*szużby*) i grupy (*gruppy*);
- w składzie zarządów wyodrębniono wydziały i grupy;
- wydziały i grupy dzieliły się na sekcje (*otdielenija*)⁷³.

Zarządami głównymi, zarządami, wydziałami, grupami, a także sekcjami kierowali naczelnicy (*naczalniki*)⁷⁴. Zgodnie z ust. 14 Statutu KGB ich nominacje oraz przeniesienia na inne stanowiska podlegały zatwierdzeniu przez Komitet Centralny⁷⁵.

Większość pracowników operacyjnych, nawet najniższego szczebla, należała KPZR (znacznie mniej było członków Komsomołu). Wykluczenie bądź dobrowolne odejście z szeregów partyjnych skutkowało natychmiastowym zwolnieniem z pracy⁷⁶.

Na podstawie ust. 17 wszystkim funkcjonariuszom komitetu przysługiwało prawo noszenia i przechowywania broni⁷⁷.

⁷⁰ *Lubianka...*, s. 695–696; W. Kriuczkw, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 334–335.

⁷¹ W. Kriuczkw, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 335.

⁷² *Lubianka...*, s. 218–224; *Istorija sowietskikh organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 550; B. Freemantle, *KGB...*, s. 37.

⁷³ *Materiały komisyyji Ponomariewa-Jakunina 1990 goda. Wypiski iz otczietow KGB o rabotie s li-dierami Moskowskoj Patriarchii*, http://www.krotov.info/acts/20/1960/1967_loubyanka.html [21 III 2006]; B. Freemantle, *KGB...*, s. 39, 45; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 21.

⁷⁴ *Lubianka...*, s. 172–179.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 697.

⁷⁶ *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 17; *KPSS i KGB [w:] Ekspiertnoje zakliuczenije...*, <http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm> [8 III 2006]; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 86; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_4.html [22 II 2006]; *Lubianka...*, s. 696. Sytuacja drastycznie zmieniła się po „puczu sierpniowym” w 1991 r. Legitymacje partyjne oddało wówczas 90 proc. należących do KPZR pracowników KGB (*Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 35).

⁷⁷ *Lubianka...*, s. 698.

W styczniu 1975 r. centrala KGB liczyła 24 jednostki organizacyjne – cztery zarządy główne, trzynaście zarządów, sześć wydziałów i jedną grupę (zob. aneks 1)⁷⁸.

1. Zarząd Główny (I. Głównoje Uprawlenie) ds. cywilnego wywiadu zagranicznego realizował rozpoznanie agenturalne władz i instytucji 130 państw (w 1991 r.) w zakresie informacji politycznych, gospodarczych, naukowo-technicznych oraz częściowo, szczególnie w wymiarze danych dotyczących broni masowego rażenia, wojskowych (działając za pośrednictwem różnorodnych, zwłaszcza dyplomatycznych „instytucji przykrycia” oraz tzw. wywiadu nielegalnego). Odpowiadał także za prowadzenie tzw. kontrwywiadu zagranicznego, kontrwywiadowczą ochronę personelu radzieckich placówek dyplomatycznych za granicą (włącznie z pracującymi tam „pod przykryciem” oficerami GRU), jak również wyspecjalizowane operacje (związane z kształtowaniem tzw. agentury wpływu, prowadzeniem akcji dezinformacyjnych, werbunkiem szyfrantów obcych służb, sabotażem, dywersją, zakładaniem i obsługą środków techniki operacyjnej za granicą, tzw. akcjami bezpośrednimi, czyli zabójstwami, oraz dostarczaniem na zlecenie Wydziału Międzynarodowego KC KPZR funduszy i wsparcia technicznego dla partii komunistycznych działających poza krajami bloku wschodniego, ruchów „narodowowyzwoleńczych”, a nawet organizacji terrorystycznych). Dokonywał również analizy informacji wywiadowczych na potrzeby najwyższych organów partyjnych i państwowych Związku Radzieckiego. Dysponował własnym, niedostępnym dla innych jednostek KGB systemem ewidencyjnym oraz wewnętrznym archiwum, odrębną komórką kadr, jak też wyspecjalizowaną służbą werbującą szczególnie interesujących dla wywiadu cudzoziemców przebywających w ZSRR. Koordynował wybrane operacje ze służbami wywiadowczymi większości krajów Układu Warszawskiego (z wyjątkiem Rumunii), Mongolii, Wietnamu, Kuby, Angoli i Etiopii⁷⁹.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 218. Na podstawie uchwały Rady Ministrów ZSRR nr 99–33 z 13 II 1973 r. status zarządu otrzymał Wydział Śledczy, który jednak zachował dotychczasową nazwę (*ibidem*, s. 171).

⁷⁹ A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossiji...*, s. 76–83; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 65, 80, 82–98, 117–122; Central Intelligence Agency, *The Soviet Foreign Policy Apparatus: Research Study*, 1 Juni 1976, CSI-2001-00003, s. 22–24 [w:] *Central Intelligence Agency – Electronic Reading Room*, <http://www.foia.cia.gov> [5 I 2009]; Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence: Special National Intelligence estimate, 27 May 1981, SC-1999- 00013, s. 19–28 [w:] *Central Intelligence Agency – Electronic Reading Room*, <http://www.foia.cia.gov> [5 I 2009]; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 451, 742; L. Mliczyn, *Osobaja papka...*, s. 150–155, 192; A. Kołpakidi, *Likwidatory KGB. Spiecopieraczi sowietskich spieczsłużb 1941–2004*, Moskwa 2003, s. 333–334; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 358–362; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 94–100; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 32–33, 36, 348–357; A. Knight, *The KGB...*, s. 122, 279–287; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 21–26; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 30–32, 202, 265, 272; W. Kuziczkin, *KGB bez maski*, Warszawa 1991, s. 54–55; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 14–15; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 32; Ch. Andrew, O. Gordievsky, *Comrade Kryuchkov's Instructions. Top Secret Files on KGB Foreign Operations 1975–1985*, Stanford 1992, s. 49; B. Freemantle, *KGB...*, s. 39, 41–45; W. Kriuczukow, *Licznoje dielo...*, t. 1, s. 335; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 395–398.

2. Zarząd Główny (2. Głównoje Uprawlenije) ds. krajowego kontrwywiadu cywilnego monitorował i analizował działalność funkcjonujących na terenie ZSRR rezydentur obcych służb specjalnych, przedstawicielstw dyplomatyczno-konsularnych, firm zagranicznych (w szczególności zatrudnianych przez nie osób i wykorzystywanych pojazdów) oraz wszelkich innych organizacji i instytucji (zwłaszcza biur oraz punktów korespondencyjnych zachodnich mediów) związanych funkcjonalnie, strukturalnie lub personalnie z innymi państwami. Prowadził rozpracowanie kontrwywiadowcze (także pod względem powiązań z zagranicznymi organizacjami terrorystycznymi) oraz werbunek cudzoziemców (najczęściej uczestników różnych delegacji, kadrowych oficerów wywiadu, szyfrantów, dyplomatów, kurierów dyplomatycznych, dziennikarzy, biznesmenów, studentów i naukowców, marynarzy oraz turystów) przyjeżdżających do Związku Radzieckiego (przeważnie inwigilując odwiedzane przez nich hotele i restauracje, a ponadto monitorując za pośrednictwem milicji MSW szlaki tranzytowe), jak również identyfikował i obserwowal obywateli radzieckich kontaktujących się z nimi na terytorium ZSRR bądź udających się, powracających lub przebywających za granicą. Zabezpieczał kontrwywiadowczo personel Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Ministertwa Inostrannyh Dieł – MID), Ministerstwa Handlu Zagranicznego (Ministertwa Wniesznej Torgowli) i podległych mu przedsiębiorstw (w tym nieidentyfikowanych dla 2. Zarządu Głównego oficerów wywiadu oficjalnie zatrudnionych we wspomnianych instytucjach), centralnych agencji prasowych (TASS, APN „Nowosti”), radia oraz telewizji, Instytutu ds. Stanów Zjednoczonych i Kanady, a także radzieckich biur turystycznych („Intourist” i „Sputnik”). Do 1982 r. zapewniał też operacyjną ochronę gospodarki narodowej (w szczególności przemysłu zbrojeniowego i ciężkiego, zakładów produkcji paliwa jądrowego, elektrowni jądrowych, kompleksu lotniczo-kosmicznego, fabryk urządzeń elektronicznych i telekomunikacyjnych, większych kombinatów rolnych, instytutów naukowo-badawczych, uniwersytetów kształcących cudzoziemców (zwłaszcza Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych [MGIMO] oraz Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu im. Łomonosowa [MGU]), szlaków komunikacyjnych oraz środków transportu lądowego, powietrznego, wodnego i rzecznoego, a ponadto obiektów łączności (zwłaszcza urzędów pocztowo-telegraficznych). Prowadził działania w zakresie zwalczania przemytu, handlu walutą „spekulacji” i obrotu „czarnorynkowego”, korupcji, a także defraudacji majątku państwowego. Zarząd dysponował własną służbą analityczną, częściowo odrębnymi systemami ewidencji oraz specjalistyczną komórką wsparcia technicznego (wyspecjalizowaną zwłaszcza w zakresie realizacji tajnych przeszukań, penetracji sejfów i systemów sygnalizacyjno-alarmowych w ambasadach)⁸⁰.

⁸⁰ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 50–56, 65, 80; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 33–34, 37, 161, 203; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 478, 523;

3. Zarząd (3. Uprawlenije) ds. kontrwywiadu wojskowego zabezpieczał, zwłaszcza pod względem kontrwywiadowczym, w mniejszym stopniu ideologicznym (współpracując w tym zakresie z Głównym Zarządem Politycznym Armii i Marynarki Wojennej (Głównom Politiczeskom Uprawlenijem Sowietsoj Armii i Wojenno-morskowo Flota), Ministerstwo Obrony (Ministiertwo Oborony), Sztab Generalny (Gienieralnyj Sztab) wraz z jego jedenastoma zarządami (w tym m.in. wywiadem wojskowym GRU), dowództwa pięciu rodzajów sił zbrojnych (Wojsk Lądowych, Wojsk Lotniczych, Wojsk Obrony Powietrznej, Marynarki Wojennej oraz Strategicznych Wojsk Rakietowych), a także wszelkie służby i instytucje centralne resortu, Moskiewski Okręg Wojskowy, jak również Główny Zarząd Wojsk Pogranicznych KGB, lotnictwo cywilne (Aeroflot), paramilitarne Ochotnicze Towarzystwo Współdziałania z Armią, Lotnictwem i Flotą (Dobrowolnoje Obszczestwo Sodiejstwija Armii, Awiacyi i Flotu – DOSAAF), a ponadto Państwowy Komitet Celny (Gosudarstwiennyj Tamożennyj Komitet)⁸¹. Dysponował niezależnym od innych sieci KGB i resortu obrony systemem łączności wojskowej. Posiadał także własny aparat śledczy oraz w dużej części odrębne systemy ewidencji. Mimo że od połowy lat sześćdziesiątych 3. Zarząd nie odpowiadał już za fizyczną ochronę środków przenoszenia broni jądrowej, nadal – za pośrednictwem blisko współpracującej z nim tzw. Sekcji „K” Wojsk Pogranicznych KGB – bezpośrednio nadzorował miejsca jej przechowywania (w okresie pokoju zdecydowana większość głowic znajdowała się w magazynach i w wypadku podniesienia stanu gotowości bojowej musiała zostać przetransportowana do miejsc sta-

W. Abramow, *Kontrrazwiedka. Szit i miecz protiv Abwiera i CRU*, Moskwa 2006, s. 222–225; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 100–104; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 32, 357; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 26–29; B. Freemantle, *KGB...*, s. 45–46, 48–49; A. Knight, *The KGB...*, s. 123; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 15; L. Mliczyn, *Osobaja papka...*, s. 259–260; *Lubianka...*, s. 226–229, 231; W. Kriuczok, *Liczne dielo...*, t. 1, s. 335–336; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 148; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 393, 437–438; O. Chłobustow, *KGB. Szagi stanowienija*, <http://www.fsb.ru/history/autors/hlobustov3.html> [8 IV 2006]; *idem*, *Sistiema borby s terrorizmom w SSSR*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/kgb/counterterrorism> [29 III 2006].

⁸¹ Jedynym organem o charakterze militarnym niepoddanym ochronie kontrwywiadowczej przez 3. Zarząd KGB było przejściowo (w latach 1966–1983) Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Ministerstwo Wnutriennich Dieł – MWD), wraz z podległymi pionami, m.in. Głównym Zarządem Milicji (Głównom Uprawlenijem Miliciji MWD SSSR) oraz Głównym Zarządem Wojsk Wewnętrznych (Głównom Uprawlenijem Wnutriennich Wojsk MWD SSSR). Od lutego 1969 do września 1971 r. w odniesieniu do milicji analogiczne zadania w pełnił bowiem Zarząd Organizacyjno-Inspekcyjny MSW ZSRR (Organizacyjno-inspektorskoje Uprawlenije MWD SSSR), zaś w okresie późniejszym (do marca 1983 r.) – Główna Inspekcja Sztabu MSW ZSRR (Głównaja Inspekcyjia Sztaba MWD SSSR). Kontrwywiadowczy nadzór nad Wojskami Wewnętrznymi MSW realizował natomiast Zarząd Wydziałów Specjalnych MSW (Uprawlenije Osobych Otdielow MWD SSSR). Sytuację zmieniło dopiero objęcie przez Andropowa najwyższego stanowiska w państwie (L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 321, 326; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 193; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 94–95; *O MWD 1966–1985 gg.*, Ministerstwo Wnutriennich Dieł, <http://www.mvd.ru/about/history/370> [8 IV 2006]; *Silowyje struktury SSSR w posliwejennyj pieriod (1946–1991 gg.)*, http://www.novostroy.ru/html/points/vojn_history_1.htm [28 III 2006].

cjonowania konkretnych środków przenoszenia), pełnił kluczową rolę w zakresie procedur autoryzacji jej użycia oraz posiadał prawo nagłych kontroli wszelkich instalacji militarnych (poza permanentnym utrzymywaniem w nich stałej sieci informatorów). Sprawował nadzór nad kontrolą przechowywania strategicznych planów wojennych Armii Radzieckiej (zwłaszcza globalnego planu wojny jądrowej z państwami NATO, Chinami i Japonią). Prowadził wywiad bliskiego zaplecza w RFN (zwłaszcza na terenie Berlina Zachodniego), Austrii, Szwecji, Turcji, Iranie, Pakistanie oraz wzdłuż granicy chińskiej⁸².

5. Zarząd (5. Uprawnienie) ds. walki z „dywersją ideologiczną”, zwłaszcza z organizacjami emigracyjnymi – głównie z Narodowym Związkiem Pracy (Narodno-trudowom Sojuzom – NTS), Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów (Organizacja Ukraińskich Nacyonalistow – OUN) oraz innymi, które aktywnie działały za granicą bądź próbowały przemycać do ZSRR zakazaną literaturę, zagranicznymi ośrodkami „propagandy” (w szczególności Radiem „Liberty”/„Swoboda”), Cerkwią, innymi Kościołami oraz związkami wyznaniowymi, tendencjami nacjonalistycznymi występującymi wewnątrz mniejszości narodowych (najczęściej wśród Białych, Tatarów, Ukraińców oraz narodów kaukaskich), jak również szeroko rozumianą działalnością dysydencką. Kontrolował organizacje społeczne, inteligencję, studentów, młodzież, uniwersytety, ośrodki naukowe oraz pracowników nauki, całą sferę kultury, edukacji i szkolnictwa, prasę, dziennikarzy, cenzurę, zakłady drukarskie oraz punkty poligraficzne działające na potrzeby poszczególnych urzędów lub instytucji, a nawet organizacje i kluby sportowe. Szczególnie intensywnie rozpracowywał osoby wyrażające chęć emigracji ze Związku Radzieckiego, także powiązane z „ośrodkami syjonistycznymi”. Identyfikował ponadto autorów anonimowych listów i ulotek o charakterze antyradzieckim (ze skutecznością około 60–90 proc.), inicjatorów „wrogich” wystąpień publicznych, jak również aktów terrorystycznych inspirowanych przez obywateli ZSRR. Najczęściej „przekonywał” niezadowolonych drogą tzw. rozmów profilaktycznych. W stosunku do opornych korzystał zazwyczaj z metod pozaprawnych (m.in. osadzania w obozach karnych lub klinikach psychiatrycznych podległych MSW).

⁸² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 56–58, 80, 117; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 321; A. Knight, *The KGB...*, s. 241, 259–268; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 30, 232–235; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 24–25, 30; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 357; M. Urban, *Soviet Land Power*, Shepperton 1985, s. 66; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 33, 217; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 439–441; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 121–124, 193; T. Kochran, W. Arkin, D. Sends, *Jadiernoje woorużienije SSSR...*, s. 20, 28; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 15; C. Donnelly, *Red Banner: The Soviet Military System in Peace and War*, Couldson – Alexandria 1988, s. 97; B. Freemantle, *KGB...*, s. 56–57, 61–62; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 34; W. Kriuczokow, *Licnoje dielo...*, t. 1, s. 336; A. Bondarienko, *Wojennaja kontrrazwiedka 1918–2010. Istorija sowieckoj i rossijskoj wojennoj kontrrazwiedki*, Moskwa 2011, s. 374–375.

W swej pracy opierał się na częściowo wyodrębnionych systemach ewidencji oraz własnej komórce analitycznej⁸³.

7. Zarząd (7. Uprawlenije) ds. obserwacji zewnętrznej, dokonywanej przede wszystkim na zlecenie pionów operacyjnych: najczęściej kontrwywiadu krajowego i zarządu ds. walki z dywersją ideologiczną, rzadziej z własnej inicjatywy – inwigilował przeważnie zagranicznych dyplomatów, dziennikarzy, przedsiębiorców, naukowców, studentów, turystów, marynarzy, także okresowo kandydatów do pracy w Komitecie, oficerów wywiadu KGB i GRU po dłuższym pobycie za granicą, jak również obywateli ZSRR prowadzących lub podejrzewanych o uczestnictwo w działalności opozycyjnej. Wykorzystywał w tym celu wszelkie techniczne środki monitorująco-rejestracyjne (m.in. ruchome i stałe punkty obserwacyjne zamaskowane w murach budynków, zwierciadła półprzezroczyste na skrzyżowaniach ulic, noktowizory, aparaty fotografujące w zakresie podczerwieni, kamery ukryte w bagażach podręcznych i samochodach itp.), łączności (głównie miniaturowe radiodbiorniki), transportu (cywilne samochody radzieckich marek z podrasowanymi silnikami) oraz indywidualne rekwizyty maskujące. Poza rozkazami inwigilacji konkretnych osób lub miejsc (np. zlokalizowanych skrytek szpiegowskich) profilaktycznie obserwowano miejsca często odwiedzane przez cudzoziemców (restauracje, hotele, sklepy, teatry, muzea, dworce, lotniska, parki itp.). 7. Zarząd zapewniał też (wykorzystując własnych funkcjonariuszy ubranych w milicyjne mundury) ochronę obcych ambasad wraz prywatnymi rezydencjami personelu dyplomatycznego dla zagwarantowania ich stałego monitoringu, jak i niedopuszczenia do ewentualnych nieautoryzowanych wizyt radzieckich obywateli. Podlegała mu ponadto służba charakteryzacji i rekwizytów, własna grupa analityczna oraz jednostka antyterrorystyczna „A-7” („Alfa”), przeznaczona do użycia na terytorium Związku Radzieckiego⁸⁴.
8. Zarząd Główny (8. Głównoje Uprawlenije) ds. kryptografii oraz zapewnienia bezpieczeństwa przesyłu danych tajnej łączności szyfrowej pomiędzy najwyż-

⁸³ *Lubianka...*, s. 166–168; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 477–479; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 36–44; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 500–507; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 104–105, 130; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 357–358; B. Freemantle, *KGB...*, s. 49–55; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 59–60, 80; A. Knight, *The KGB...*, s. 123; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 29; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 15; W. Kriuczkw, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 336; S. Cziertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 195; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 113; O. Chłobustow, *Sistiema borby s terrorizmom w SSSR*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/kgb/counterterrorism> [29 III 2006].

⁸⁴ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 60–61; A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 79; W. Kriuczkw, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 337; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 107–108; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 32, 358; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 30–31; A. Knight, *The KGB...*, s. 123–124; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 68; B. Freemantle, *KGB...*, s. 57; A. Myagkov, *Inside the KGB*, New York 1983, s. 46; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 45; W. Bakatin, *Izbawlenie ot KGB...*, s. 42; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 69; A. Siewier, *Spiecznaz KGB. Grif Siekrietnosti Snjat!*, Moskwa 2012, s. 634–635.

szymi organami KPZR i rządu (w szczególności na czas wojny), MSW, jak i KGB (zwłaszcza pomiędzy centralą a jednostkami terytorialnymi, a także w ramach systemu łączności wywiadowczej między Moskwą i rezydenturami przy poszczególnych ambasadach, a nawet „nielegalami” operującymi za granicą) – poza opracowywaniem różnego typu kodów i szyfrów, jak również instrukcji dotyczących wszelkich procedur związanych z bieżącą pracą szyfrantów, zajmował się obsługą urządzeń szyfrujących (w szczególności szyfrowaniem i dekryptażem depesz) w budynkach partyjnych, rządowych, MSW oraz KGB (nie dotyczyło to GRU, który dysponował własną służbą szyfrową), a także inspekcjami w zakresie bezpieczeństwa środków łączności radiowej oraz przewodowej (systemów *Kriemlewka*, *Wiertuszka*, *WCZ*, *ATC-1*, *ATC-2*, *Istok*). Nadzorował produkcję, dostarczał urządzenia i sprzęt szyfrowy dla resortu obrony oraz pozostałych państw Układu Warszawskiego, oprócz Rumunii. Prowadził również samodzielne badania w zakresie kryptografii, urządzeń szyfrujących i technologii zapewniających „bezpieczną” łączność. Dysponował też odrębnymi archiwami. Nadzorował służby szyfrowe w ministerstwach: Spraw Zagranicznych i Handlu Zagranicznego, monitorował budynki KGB, partii i rządu w celu wykrycia ewentualnych urządzeń podsłuchowych oraz zapewniał bieżącą obsługę tzw. szyfrowek funkcjonujących w rezydenturach 1. Zarządu Głównego przy radzieckich ambasadach. Ścisłe współpracował z Zarządem Łączności Rządowej KGB⁸⁵.

9. Zarząd (9. Uprawlenije) ds. ochrony przywódców partii i rządu poza zapewnieniem bezpieczeństwa osobistego sekretarza generalnego, członków i kandydatów na członków Biura Politycznego oraz sekretarzy KC KPZR, premiera, ministrów: obrony, spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, przewodniczącego KGB, jak również osób pełniących te funkcje w przeszłości i wspólnie z nimi zamieszkujących, odpowiadała za ich ochronę kontrwywiadowczą. Za pośrednictwem podległego mu pułku kremłowskiego sprawował nadzór nad najważniejszymi budynkami partyjno-rządowymi (Kreml, Komitetem Centralnym KPZR, Radą Ministrów, Ministerstwem Obrony, Sztabem Generalnym, Ministerstwem Spraw Zagranicznych i KGB), schronami przeciwoatomowymi znajdującymi się w gestii 15. Zarządu Głównego, a także prywatnymi apartamentami i daczami najważniejszych osób w państwie. Kontrolował przepustki wchodzących do ochraniających obiektów. Zabezpieczał wizyty zagranicznych osobistości składane w Związku Radzieckim. Dysponował odpowiednio przystosowanymi środkami transportu (opancerzone limuzyny gwarantujące przeżycie w razie ostrzału z broni

⁸⁵ V. Sheymov, *Tower of Secrets*, New York 1994, s. 537–538; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 61–62, 138; W. Kriuczok, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 337; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 45–46; *Materialy diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 33; B. Anin, A. Pietrowicz, *Radioszpionaż*, Moskwa 1996, s. 291; A. Knight, *The KGB...*, s. 124; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 30; A. Knight, *Szpiedzy bez maski...*, s. 265; I. Pacepa, *Czerwone horyzonty...*, s. 247–248.

maszynowej bądź bezpośredniego wybuchu ładunku bombowego), „bezpiecznej” łączności bezprzewodowej, własnymi zakładami przetwórstwa i kontroli żywności, personelem obsługi, a ponadto ściśle strzeżonymi ośrodkami wypoczynkowymi dla najwyższego kierownictwa. W razie potrzeby (np. podczas zjazdów KPZR lub defilad na placu Czerwonym) mógł żądać wsparcia osobowego od innych jednostek KGB oraz milicji MSW⁸⁶.

10. Wydział (10. Otdiel) ds. ewidencji i archiwów – poza *stricte* resortowymi teczkami personalnymi pracowników, osobowych oraz technicznych źródeł informacji, okresowymi sprawozdaniami poszczególnych pionów i jednostek terytorialnych KGB, jak również zakończonymi sprawami operacyjnymi – przechowywał kopie akt prokuratorsko-sądowych toczących się w sprawach politycznych (ogółem 10,6 mln akt według stanu na 1991 r., z czego 1,12 mln w centrali i 9,5 mln w terenie). Prowadził ponadto różnego rodzaju ewidencje i statystyki operacyjne oraz wykonywał rozmaite zadania analityczne zlecane przez przewodniczącego lub jego zastępców. Od lat sześćdziesiątych rozpoczęto wprowadzać dane z kartotek do pierwszych systemów informatycznych. Odrębne, choć znacznie mniejsze, komórki archiwalne funkcjonowały w ramach: wywiadu zagranicznego, kontrwywiadu krajowego, kontrwywiadu wojskowego, zarządu ds. walki z dywersją ideologiczną, kryptograficznego oraz operacyjno-technicznego⁸⁷.
12. Wydział (12. Otdiel) ds. stosowania środków techniki operacyjnej zajmował się instalowaniem, jak również bieżącą obsługą podsłuchów telefonicznych, telegraficznych i faksowych oraz podsłuchów i podglądów pomieszczeń ambasad, hoteli, biur, a także prywatnych mieszkań. Dysponował własnymi urządzeniami podsłuchowymi w centralach telefonicznych obsługujących sferę publiczną, jak i w ośrodkach wewnętrznej łączności telekomunikacyjnej wszystkich urzędów państwowych (z możliwością jednoczesnej kontroli w czasie rzeczywistym ponad 2 tys. abonentów telefonów dla aglomeracji moskiewskiej w połowie lat osiemdziesiątych). Nadzorował tzw. punkty kontrolne (ds. rejestracji zapisów foniczno-wizualnych w pomieszczeniach) zlokalizowane w zakonspirowanych

⁸⁶ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 62; *Materialy diela o prowierkie konstitucjonosti Ukazow...*, s. 32–33; W. Kriuczok, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 338; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 254; W. Bakatin, *Izbawlenie ot KGB...*, s. 42–43; N. Niepomnjaszij, *Tajny sowietskoj epochi. Ot Chruszcziewa do Gorbacziewa*, Moskwa 2003, s. 336–337; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 92, 109, 366; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 232; B. Freemantle, *KGB...*, s. 59; A. Knight, *The KGB...*, s. 225–226; J. Barron, *KGB. Tajna dzialalnosć...*, s. 108; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 31; *KPSS i KGB [w:] Ekspiertnoje zakliuczenije...*, <http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm> [8 III 2006].

⁸⁷ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 68; W. Bakatin, *Izbawlenie ot KGB...*, s. 149–150; W. Kriuczok, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 339–340; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 47–48; A. Knight, *Szpiedzy bez maski...*, s. 265–266; J. Barron, *KGB. Tajna dzialalnosć...*, s. 110; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 32.

pokojach piwnicznych większych instytucji bądź zamaskowane w samochodach dostawczych itp.⁸⁸

15. Zarząd Główny (15. Głównoje Uprawlenie) ds. zabezpieczenia funkcjonowania państwa na wypadek wojny prowadził działalność polegającą na projektowaniu, budowie (wokół Moskwy) oraz zapewnieniu stałej gotowości do eksploatacji ściśle zakonspirowanych tzw. specjalnych obiektów rezerwowych, zwłaszcza bunkrów przeciwnuklearnych dla kierownictwa partyjno-państwowego (pierwsze dwa w Ramienskoje i Wnukowie, zbudowane na głębokości 200–300 m, po połączeniu specjalną linią metra z Kremlm ukończono w 1967 r., następne w Woronowie i Kuncewie, wraz z analogicznymi liniami o długości 74 km oraz 25 km oddano do użytku na początku 1987 r.), podziemnych magazynów żywności, stanowisk dowodzenia siłami zbrojnymi (m.in. przekazanych w 1964 r. w miejscowości Własicha dla dowództwa Strategicznych Wojsk Rakietowych czy zlokalizowanego w Zarii centralnego punktu dowodzenia Wojsk Obrony Powietrznej), jak również rezerwowych węzłów łączności rządowej. 15. Zarząd Główny ściśle współpracował z 9. Zarządem⁸⁹.
16. Zarząd (16. Uprawlenie) ds. wywiadu sygnałowego (radiotechnicznego, elektronicznego oraz radiowywiadu), dekryptażu i penetracji obcych systemów łączności za granicą (monitorowanych z terenu radzieckich placówek dyplomatycznych zlokalizowanych w 60 krajach zachodnich, jak również państw Układu Warszawskiego, Kuby i Wietnamu) oraz wewnątrz ZSRR (zwłaszcza działających nieopodal ambasad państw NATO, Japonii i Chin) poza stacjonarnymi urządzeniami odbiorczymi wielkiej mocy (służącymi także do ustalania dokładnej lokalizacji obcych nadajników na znacznej części półkuli północnej) wykorzystywał kilkadziesiąt statków handlowych i trawlerów (65 według stanu na 1991 r.), które w zakamuflowany sposób przechwytywały emisje elektromagnetyczne z dowolnych obiektów rządowych i wojskowych. Dysponował ponadto centrami obliczeniowymi wyposażonymi w komputery wielkiej mocy, własną komórką analityczną oraz rozbudowaną służbą tłumaczeń. Ściśle współdziałał z wywiadem sygnałowym GRU, jak również wywiadem zagranicznym i kontrwywiadem krajowym⁹⁰.

⁸⁸ *Matieriały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 46–49, 55; *Lubianka...*, s. 232–233; W. Kriuczkw, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 340–342; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 387; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 46; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 92–93, 108; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek – egzekucja*, Warszawa 2001, s. 133; A. Fomin, *Kratkaja istorija „prosluski” w Ros-sii*, <http://www.cmpromat.ru/main/pricelist.proslushka.htm> [9 IV 2009]; W. Bakatin, *Izbawlenie ot KGB...*, s. 41–42.

⁸⁹ W. Kriuczkw, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 342–343; *Lubianka...*, s. 168; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 48; S. Cziertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 231–232; A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 79–80; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 72; *Soviet Military Power: Military Forces in Transition*, Washington D.C. 1991, s. 40–42; „Metro-2”. *Projekt Artiemija Liebiediewa*, <http://www.metro.ru/metro2> [7 III 2006].

⁹⁰ A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 80–81; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 271–272; B. Anin, A. Pietrowic, *Radioszpienaar...*, s. 303–304; W. Kriuczkw, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 337–338; J. Albac,

Zarząd Operacyjno-Techniczny (Opieratiwno-Tiechniczeskoje Uprawlenie – OTU) ds. wsparcia technicznego pionów operacyjnych KGB zajmował się m.in. projektowaniem i wywarzaniem różnorodnych środków techniki operacyjnej (głównie urządzeń podsłuchowych i wizualizacji podglądu), zamaskowanych bądź zminiaturyzowanych urządzeń strzelniczych, przeprowadzaniem różnorodnych ekspertyz (kryminalistycznych, grafologicznych, technicznych, balistycznych, fotograficznych, fizykochemicznych itp.), legalizacją dokumentów (zwłaszcza oficjalnych druków, formularzy urzędowych oraz zagranicznych paszportów), opracowywaniem tajnopisów, tzw. mikrokropek, specjalnych substancji chemicznych (np. osłabiających wolę i możliwości panowania nad umysłem oraz obozwładniających fizycznie), a nawet niewykrywalnych toksyn chemicznych i biologicznych umożliwiających upozorowanie śmierci z przyczyn naturalnych (w ramach tzw. Laboratorium nr 12). Dokonywał ponadto bieżącej perlustracji pocztowej, jak również nadzorował służbę radiokontrwywiadu (wykrywając nieautoryzowane emisje i przekazy radiowe wewnątrz Związku Radzieckiego oraz lokalizując urządzenia nadawcze). Dysponował także dwoma instytutami naukowo-badawczymi: ds. techniki specjalnej oraz ds. badań specjalnych. W zakresie realizacji konkretnych projektów współpracował z szeregiem innych, pozaresortowych laboratoriów badawczych i specjalnych zakładów produkcyjnych. Jego mniejszymi odpowiednikami były jednostki działające w ramach wywiadu zagranicznego (m.in. zapewniające obsługę wolnych od podsłuchu tzw. bezpiecznych klatek w rezydenturach zagranicznych) oraz kontrwywiadu krajowego⁹¹.

Wydział Śledczy (Sledstwiennyj Otdiel), faktycznie o statusie odrębnego zarządu (od 13 lutego 1973 r.), prowadził wszelkie śledztwa dotyczące podejrzeń w sprawach zbrodni przeciwko państwu (m.in. szpiegostwa, zdrady stanu, sabotażu, ucieczki za granicę, jak również przestępstw finansowych i gospodarczych o wielkiej skali), a także pełnił funkcje doradczo-prawne wobec pionów operacyjnych (zwłaszcza wobec kontrwywiadu krajowego). W zakresie dotyczącym postępowań przygotowawczych podlegał nadzorowi specjalnych jednostek Prokuratury Generalnej⁹².

Mina zamiedliennogo..., s. 48–49; *Lubianka...*, s. 171; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 451; *idem*, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World*, New York 2005, s. 293–294, 526; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 64–65; N. Polmar, *The Naval Institute Guide to the Soviet Navy*, Annapolis 1991, s. 282–292.

⁹¹ A. Kolpakidi, D. Prochorow, *KGB. Specoperacji sowieckiej rozwiędki*, Moskwa 2000, s. 530–531; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 65–66, 80; *Lubianka...*, s. 231–232; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 47; W. Kriuczkw, *Licnoje dielo...*, t. 1, s. 343; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 148–149; A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 82; A. Myagkov, *Inside the KGB...*, s. 44–45; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 298, 507; J. Barron, *KGB. Tajna dzialalność...*, s. 106; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 31; B. Freemantle, *KGB...*, s. 57; V. Sheymov, *Tower of Secrets...*, s. 102; O. Kalugin, F. Montaigne, *Spy Master: My 32 Years in Intelligence and Espionage Against the West*, London 1994, s. 180; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 134.

⁹² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 66; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 31–32. Ograniczenie zakresu prowadzonych spraw do najważniejszych przestępstw przeciwko państwu spowodowało, że według ostatniego szefa KGB Wadima Bakatina w 1991 r. na każdego pracownika Wy-

Główny Zarząd Wojsk Pogranicznych (Głównoje Uprawlenie Pogranicznych Wojsk – GUPW) zabezpieczał granice lądowe i wody terytorialne Związku Radzieckiego (ochrona przestrzeni powietrznej należała do Wojsk Obrony Powietrznej) przed próbami nielegalnych przekroczeń za pomocą patroli pieszych (przeważnie z psami), mobilnych, własnych samolotów dozoru powietrznego, śmigłowców i okrętów patrolowych, jak również różnorodnych systemów zabezpieczająco-ochronnych (wież wartowniczych z teleskopami, zamaskowanych punktów obserwacyjnych, sprzętu elektro-niczno-optycznego, noktowizyjnego oraz nasłuchowego, czujników na podczerwień, zaoranych, a częściowo zaminowanych pasów tzw. ziemi niczyjej i zasieków z drutu kolczastego), a przede wszystkim informatorów werbowanych spośród mieszkańców strefy nadgranicznej i cudzoziemców przyłapanych na przemyście. Prowadził zarazem rozpoznanie krajów sąsiednich (w ramach tzw. wywiadu płytkiego) w zakresie dotyczącym ewentualnych przygotowań do agresji, gromadzenia informacji wojskowych, przerzutu obcych agentów, broni i materiałów wybuchowych oraz prowadzenia działalności przemytniczej. Na potrzeby 2. Zarządu Głównego utrzymywał również zamaskowane przejścia przez „zieloną granicę”. W razie ewentualnego ataku z zewnątrz miał rozkaz opóźniania natarcia obcych wojsk do czasu przybycia regularnych oddziałów resortu obrony. Przeprowadzał ponadto szczegółowe kontrole na kolejowych i drogowych przejściach granicznych, w portach oraz na lotniskach (m.in. konfiskując z urzędu wszelkie publikacje przywożone z krajów kapitalistycznych). W podległych dziesięciu okręgach pogranicznych wojska te dysponowały w 1991 r. dwoma samodzielnymi pułkami granicznymi, ponad 130 oddziałami granicznymi (uzbrojonymi m.in. w transportery opancerzone, lekkie działa i moździerze), 10 samodzielnymi pułkami lotniczymi (obejmującymi śmigłowce i samoloty transportowe), a także dywizją okrętów dozorowych złożoną z 23 brygad i 5 samodzielnych dywizjonów (zob. aneksy 5–7). W zakresie lądowej ochrony granic ściśle współpracował z analogicznymi służbami Polski, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii i Mongolii, natomiast przy dozorcze granic morskich (głównie w rejonach arktycznych oraz dalekowschodnich) współdziałał z Marynarką Wojenną oraz Wojskami Obrony Powietrznej. Specjalne pododdziały Sekcji „K” Wojsk Pogranicznych strzegły magazynów z bronią jądrową. Wojska Pograniczne pilnowały również gmachów radzieckich placówek dyplomatycznych za granicą⁹³.

działu Śledczego KGB przypadało zaledwie pół sprawy rocznie – w porównaniu do ponad 60 spraw w strukturach śledczych MSW (W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 46).

⁹³ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 63–64, 98; Central Intelligence Agency The Soviet Wartime Management: The Role of Civil Defense for Leadership Continuity, 1 December 1983, SC-2000-00001, s. V-32 [w:] *Central Intelligence Agency – Electronic Reading Room*, <http://www.foia.cia.gov> [5 I 2009]; W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija w gody »choloďnoj wojny« (1945–1991)*, Tomsk 2004, s. 172; A. Knight, *The KGB...*, s. 232, 239–240, 242; J. Reitz, *The Soviet Security Troops – The Kremlin’s Other Armies*, „Soviet Armed Forces Review Annual” (Gulf Breeze) 1982, t. 6, s. 286–287, 292, 294; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 105–106;

Zarząd Łączności Rządowej (Uprawlenije Prawitielstwiennoj Swiazi – UPS) nadzorował budowę, funkcjonowanie i konserwację, a ponadto zabezpieczał pod względem fizycznym kilka niezależnych instalacji „bezpiecznych” sieci łączności przewodowej i radiowej (o charakterze stałym i ruchomym) obsługujących najwyższe struktury partyjno-państwowe (w tym tzw. *Kriemlewki* i *Wiertuszki*, zapewniających łączność naczelnym organom KC KPZR, Radzie Ministrów, ministerstwom: Obrony, Spraw Wewnętrznych, Spraw Zagranicznych, Naczelnemu Dowództwu Układu Warszawskiego oraz samemu KGB, jak również systemów *ATC-1*, *ATC-2* i *Istok*, łączących ich struktury terenowe do poziomu kraju i obwodu), a także terytorialnych dowództw wojskowych wyższego szczebla (w tym grup wojsk radzieckich w NRD, Polsce, Czechosłowacji, na Węgrzech i w Mongolii) do poziomu łączności polowej dywizji wojsk lądowych, brygad wojsk rakietowych, dywizji obrony powietrznej oraz dywizji i brygad okrętów podwodnych – nosicieli rakiet włącznie (tzw. system *WCz*). Liczba uprawnionych abonentów wzrosła w latach 1978–1983 z 1 tys. do 2 tys. w systemie *ATC-1* i z 5 tys. do 17 tys. w *ATC-2*. Zarządowi podlegały specjalne Wojska Łączności Rządowej (Wojska Prawitielstwiennoj Swiazi), złożone z samodzielnych brygad, pułków, batalionów i kompanii łączności rządowej (zob. aneks 8). Jednostka ściśle współpracowała z 8. Zarządem Głównym, a także utworzoną w grudniu 1973 r. Państwową Komisją Techniczną ds. Przeciwdziałania Zagranicznemu Wywiadowi Technicznemu (Gosudarstwiennaja Tiechniczeskaja Komissija po Protiwodiejstwiu Inostrannym Tiechniczeskim Razwiedkam – tzw. Gostiechkomissija SSSR)⁹⁴.

Zarząd Wojskowo-Budowlany (Wojenno-Stroitielnoje Uprawlenije – WSU) realizował i nadzorował specjalne inwestycje budowlane na zlecenie władz partyjnych,

J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 30, 236–239; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 284, 303–304; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 443; W. Kriuczukow, *Licznije dielo...*, t. 1, s. 336–337, 347, 366; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 43; *Lubianka...*, s. 239; D. Prochorow, *Razwiedka...*, s. 319–320; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 16; B. Freemantle, *KGB...*, s. 55; H.F. Scott, W.F. Scott, *The Soviet Control Structure: Capabilities for Wartime Survival*, New York 1983, s. 86–88; C. Donnelly, *Red Banner...*, s. 163–164; M. Urban, *Soviet Land Power...*, s. 66; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści...*, s. 67–68; *Silowyje struktury SSSR w poslewojennyj pieriod (1946–1991 gg.)*, http://www.novostroy.ru/html/points/voin_history_1.htm [28 III 2006]; N. Polmar, *The Naval Institute Guide...*, s. 335–344. Przy Głównym Zarządzie Wojsk Pogranicznych KGB funkcjonowała (od 1969 r.) Rada Wojskowa, natomiast wcześniej (od października 1963 r.) analogiczne rady utworzono na poziomie dowództw okręgów pogranicznych (*Pogranicznije wojska sowietskogo i postsowietskogo pieriodow [w:] Istorija pogranicznej służby*, <http://www.rustrana.ru/print.php> [26 III 2006]; H.F. Scott, W.F. Scott, *The Soviet Control Structure...*, s. 88).

⁹⁴ J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 46; *Materialy diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 33; B. Anin, A. Pietrowic, *Radioszpionaż...*, s. 292; W. Kriuczukow, *Licznije dielo...*, t. 1, s. 347; *Lubianka...*, s. 234, 238; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 142; W. Fieskow, K. Kałasnikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija...*, s. 172; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 32, 241–242; A. Knight, *The KGB...*, s. 226–227; J. Reitz, *The Soviet Security Troops...*, s. 301; H.F. Scott, W.F. Scott, *The Soviet Control Structure...*, s. 86–87; A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 81; A. Bielonogow, *Kratkaja chronika istorii organow i wojsk prawitielstwiennoj swjazi*, <http://www.aboutphone.info/lib/ats-1.html> [28 III 2006].

KGB oraz Ministerstwa Obrony, w tym dotyczące budów radzieckich placówek dyplomatycznych za granicą⁹⁵.

Zarząd Kadr (Uprawlenije Kadrow) zajmował się rekrutacją, selekcją, sprawdzaniem oraz przygotowywaniem kandydatów do służby w KGB, a także realizacją resortowej „polityki kadrowej” (opiniowaniem wniosków awansowych i nominacji, wyjazdów zagranicznych, przeniesień służbowych oraz emerytalno-rentowych, zwolnień i kar dyscyplinarnych, przydziałów mieszkaniowych itp.) zgodnie z założeniami opracowanymi w Wydziale Organów Administracyjnych KC KPZR. Posiadał w swej dyspozycji teczki personalne wszystkich czynnych pracowników i funkcjonariuszy. Jego odpowiedniki działały również przy zarządach głównych, zarządach oraz wydziałach komitetu. Administrował Wyższą Szkołą KGB im. Dzierżyńskiego oraz koordynował szkolenia zawodowe pracowników kadrowych i personelu rezerwy w ramach pozostałych szkół funkcjonujących przy poszczególnych jednostkach organizacyjnych KGB⁹⁶.

Zarząd Gospodarczy (Choziajstwiennoje Uprawlenije – ChOZU) administrował wszelkimi nieruchomościami KGB (urzędami, budynkami służbowymi, koszarami, magazynami, garażami, resortowymi ośrodkami wypoczynkowymi, klubami sportowymi, klinikami i sanatoriami, specjalnymi sklepami oraz kantynami, a także osiedlami mieszkaniowymi dla funkcjonariuszy) oraz środkami transportu. Zabezpieczał ponadto bieżące potrzeby administracyjne i materialne komitetu⁹⁷.

Wydział Planowania Finansowego (Finansowo-Planowyj Otdiel – FPO) opracowywał budżet komitetu, nadzorował jego wykonanie w zakresie wydatków „węgacyjnych” (płac, utrzymania infrastruktury, bieżących kosztów funkcjonowania), a także koordynował przedsięwzięcia dotyczące uzyskiwania i wydatkowania środków pozabudżetowych, w tym specjalnych operacji mających na celu zdobywanie zachodnich walut⁹⁸.

Wydział Mobilizacyjny (Mobilizacyonnyj Otdiel) przygotowywał plany mobilizacyjne dla wszystkich jednostek aparatu centralnego KGB (w tym dla rezydentur zagranicznych) oraz prowadził bieżącą ewidencję rezerw osobowych KGB⁹⁹.

⁹⁵ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 66–67; W. Kriuczkw, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 344; *Lubianka...*, s. 241.

⁹⁶ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 67–68; W. Kriuczkw, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 345–346; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 111; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 48–49; J. Barron, *KGB. Tajna dzialalność...*, s. 107; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 31; M. Ciesielczyk, *KGB...*, s. 80; *Lubianka...*, s. 246.

⁹⁷ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 67; J. Barron, *KGB. Tajna dzialalność...*, s. 106; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 31; M. Ciesielczyk, *KGB...*, s. 79; W. Kriuczkw, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 344; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB [w:] Komanda Andropowa...*, s. 76; *Lubianka...*, s. 173.

⁹⁸ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 68; J. Barron, *KGB. Tajna dzialalność...*, s. 110; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 32; M. Ciesielczyk, *KGB...*, s. 81; W. Kriuczkw, *Liczhnoje dielo...*, t. 1, s. 343.

⁹⁹ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 68.

Zarząd Inspekcji (Inspiekmorskoje Uprawlenije) przeprowadzał okresowe kontrole jednostek organizacyjnych KGB (zwłaszcza terenowych szczebla: republikańskiego, krajowego i obwodowego), zarówno pod względem zasadności merytorycznej oraz efektywności działań, jak też ich zgodności z wewnątrzresortowymi przepisami i instrukcjami. Kontrole mogły być dokonywane z rozkazu przewodniczącego, na wniosek Kolegium KGB bądź z inicjatywy naczelnika zarządu. Podlegała mu także redakcja, wydawanego wyłącznie do użytku wewnętrznego, ściśle tajnego kwartalnika „Przeгляд KGB ZSRR” („Sbornik KGB SSSR”)¹⁰⁰.

Grupa Konsultantów przy przewodniczącym KGB (Gruppa Konsultantow pri Priedsedatelie KGB) składała się z kilkunastu zasłużonych generałów i pułkowników w stanie spoczynku, w większości wywodzących się spośród byłych oficerów wywiadu zagranicznego oraz kontrwywiadu krajowego. Pełnili oni funkcje analityczne w sprawach zleczanych przez przewodniczącego KGB w zakresie wywiadu, kontrwywiadu oraz ochrony granic. Odrębne komórki analityczne działały w ramach wywiadu zagranicznego, kontrwywiadu krajowego, zarządu ds. walki z dywersją ideologiczną, obserwacji zewnętrznej i wywiadu sygnałowego¹⁰¹.

Biuro ds. Łączności z Wydawnictwami oraz Innymi Organami Masowej Informacji (Biuro po Swiazi s Izdatielstwami i Drugimi Organami Massowej Informacyi), określało również w dokumentach oficjalnych mianem Biura Prasowego (Priess-biuro)¹⁰².

Sekretariat KGB (Siekrietariat KGB) – poza pracą biurowo-dokumentacyjną związaną z bieżącym obiegiem dokumentów (raportów, sprawozdań) przygotowywał dla przewodniczącego KGB niezbędne informacje i analizy, jak również projekty rozkazów oraz instrukcji. Dysponował własną służbą dyżurną, zobowiązaną do bezwzględnego informowania przewodniczącego o wszelkich istotnych wydarzeniach krajowych i zagranicznych. Obsługiwał administracyjnie także posiedzenia Kolegium KGB¹⁰³.

Komitet Partyjny (Partkom) koordynował szkolenia partyjno-ideologiczne prowadzone przez podstawowe organizacje partyjne przy poszczególnych zarządach i wydziałach KGB. Ściśle współpracował z Wydziałem Organów Administracyjnych KC KPZR¹⁰⁴.

¹⁰⁰ *Lubianka...*, s. 164–165; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 48, 50–51; *Matieriały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 34; A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 83; W. Bakatin, *Izbowlenie ot KGB...*, s. 46, 135; A. Frow, *KGB...*, s. 50–51; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 67; Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 413.

¹⁰¹ A. Soldatow, *Analitika w organach gosbiezopasnosti*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/fsb/analysis> [13 III 2006]; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB* [w:] *Komanda Andropowa...*, s. 78.

¹⁰² *Lubianka...*, s. 160, 168–169; I. Kononieniko, *Ot Priess-Biuro KGB SSSR do COS FSB Rosiji* [w:] *Tajnoje stanowitsja jawnym. COS FSB upolnomoczien zajawit*, Moskwa 2000, s. 14–16; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006].

¹⁰³ *Lubianka...*, s. 218; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB* [w:] *Komanda Andropowa...*, s. 77–79.

¹⁰⁴ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 67; A. Knight, *The KGB...*, s. 124–125; *Lubianka...*, s. 218.

Pierwsze trzynaście jednostek realizowało zatem typowe zadania służb specjalnych, pozostałe spełniały funkcje straży granicznej, nadzoru nad łącznością rządową, jak również logistyczne, pomocnicze i ideologiczne.

Od stycznia 1975 r. do „puczu sierpniowego” dokonano w centralnym aparacie KGB następujących zmian organizacyjnych:

– 1 stycznia 1979 r. wyodrębniono funkcjonujące dotychczas w ramach Sekretariatu Biuro Prawne (Juridyczeskoe Biuro)¹⁰⁵;

– 5 lipca 1979 r. w ramach 1. Zarządu Głównego utworzono rozpoznawczo-dywersyjną grupę „Zenit” przeznaczoną do operacji na terenie Afganistanu. Od 24 grudnia 1979 r. do działań wojennych skierowano ponadto wydzielony z grupy „A-7” pododdział „Grom”, zaś od 18 lipca 1980 r. sformowano kolejny oddział „Kaskad” podporządkowany wywiadowi zagranicznemu¹⁰⁶;

– 18 lipca 1980 r. status Sekretariatu KGB podniesiono do rangi zarządu (bez formalnej zmiany nazwy)¹⁰⁷;

– 19 lipca 1981 r. w ramach 1. Zarządu Głównego na bazie grup: „Zenit” i „Kaskad” powstało Samodzielne Centrum Szkolenia (Otdielnyj Uczebnyj Centr – OUC), stanowiące infrastrukturalno-kadrowe zaplecze jednostki dywersyjnej „Wypieł”¹⁰⁸;

– 10 września 1981 r. z przekształcenia Zarządu „T”, znajdującego się dotychczas w strukturze 2. Zarządu Głównego, utworzono odrębny 4. Zarząd (4. Uprawlenije) ds. kontrwywiadowczej ochrony transportu (w zakresie kontroli załóg, personelu, pasażerów i towarów przewożonych środkami transportu lądowego, lotniczego, morskiego oraz rzecznoego, jak również zabezpieczenia związanej z nimi infrastruktury, zwłaszcza ministerstw i przedsiębiorstw zajmujących się przewozami, spedycją i żegluga, dworców kolejowych, portów morskich i lotnisk cywilnych) oraz

¹⁰⁵ A. Siewier, *Istorija KGB...*, s. 84; *Lubianka...*, s. 219–220.

¹⁰⁶ A. Kołpakidi, D. Prochorow, *KGB. Specoperaczi sowietskoj razwiedki...*, s. 473; A. Kołpakidi, *Likwidatory KGB...*, s. 536; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wniesznaja razwiedka Rossiji...*, s. 88; A. Siewier, *Spiecznaz KGB. Grif Siekrietnosti Snjat...*, s. 676–678, 682–687; M. Bołtunow, *Wlast i Spiecznaz*, Moskwa 1998, s. 298; L. Kuczierowa, *KGB w Afganistanie*, Moskwa 2009, s. 6–8, 319–326; W. Christoforow, *KGB SSSR w Afganistanie 1978–1989. K 20-letiu wywoda sowieckich wojsk iz Afganistana*, Moskwa 2009, s. 35–36; *Istorija sozdanija podrazdzielienij spieczalnogo naznaczenija organow gosudarstwiennoj biezopasnosti 1980–1985*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0060.shtml [14 III 2006].

¹⁰⁷ Uchwała Sekretariatu KC KPZR nr 220/7rc z 16 VII 1980 r. w sprawie powierzenia Sekretariatowi KGB czynności nadzorczych oraz nadaniu mu uprawnień samodzielnego zarządu centralnego aparatu KGB (o przedostawieniu Siekrietariatu KGB statusa uprawnienija dietami i nadielienii jego prawami samostojatielnogo uprawnienija cietralnogo apparata KGB), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/sovter75/ct220-80.pdf> [15 III 2006]; *Lubianka...*, s. 173.

¹⁰⁸ A. Siewier, *Spiecznaz KGB. Grif Siekrietnosti Snjat...*, s. 649–650; J. Drozdow, *Zapiski naczialnika nieliegalnoj razwiedki*, Moskwa 2000, s. 194; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *KGB. Specoperaczi sowietskoj razwiedki...*, s. 473; A. Kołpakidi, *Likwidatory...*, s. 534; L. Mliczyn, *Osobaja papka...*, s. 289; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wniesznaja razwiedka Rossiji...*, s. 75; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 241; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 264; *Istorija sozdanija podrazdzielienij spieczalnogo naznaczenija organow gosudarstwiennoj biezopasnosti 1980–1985*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0060.shtml [14 III 2006].

łączności (przede wszystkim urzędów pocztowo-telegraficznych). Współpracował on ściśle z kontrwywiadem krajowym (przekazując informacje o cudzoziemcach poruszających się wewnątrz Związku Radzieckiego), a także wywiadem zagranicznym (służąc pomocą w przerzutach „nielegalów” za granicę)¹⁰⁹;

– w końcu 1981 r. Biuro Prawne przemianowano w Wydział Prawny (Juridyczny Otdiel)¹¹⁰;

– 25 maja 1982 r. 3. Zarząd (ds. kontrwywiadu wojskowego) podniesiono do rangi 3. Zarządu Głównego (3. Głównoje Uprawlenie)¹¹¹;

– 25 października 1982 r. z przekształcenia Zarządu „P”, funkcjonującego w ramach 2. Zarządu Głównego, powstał odrębny 6. Zarząd (6. Uprawlenie) ds. kontrwywiadowczej ochrony gospodarki (w szczególności „Gosplanu”, właściwych ministerstw oraz przedsiębiorstw przemysłu zbrojeniowego, lotniczo-kosmicznego, stoczniowego, maszynowego i ciężkiego, fabryk urządzeń elektronicznych i zaawansowanych technologii, instytutów naukowo-badawczych, zakładów produkcji paliwa jądrowego oraz całego sektora paliwowo-energetycznego, a ponadto banków i większych kombinatów rolnych), jak również walki z nielegalnym obrotem gospodarczym i przestępstwami finansowo-gospodarczymi (zwłaszcza w zakresie zwalczania przemytu, handlu dewizami, „spekulacji” i obrotu „czarnorynkowego”, nieautoryzowanych transakcji finansowych, korumpowania urzędników, a także defraudacji majątku państwowego na wielką skalę)¹¹²;

– 5 listopada 1982 r. Wydział Medyczny, działający dotychczas w strukturze Zarządu Gospodarczego (ChOZU), przekształcono w odrębny Zarząd Wojskowo-Medyczny (Wojenno-Miedicynskoje Uprawlenie) nadzorujący resortowe kliniki i sanatoria¹¹³;

– w końcu 1982 r. w ramach Samodzielnego Centrum Szkolenia utworzono przeznaczony do działań w Afganistanie oddział „Omega”¹¹⁴;

¹⁰⁹ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 58; *Lubianka...*, s. 173, 229; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 124; A. Siewier, *Istoria KGB...*, s. 78; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 33; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 489; W. Kriuczkw, *Licnoje dielo...*, t. 1, s. 336; O. Chłobustow, *Sowietskije ljudi wprawie znat o diejatielnosti organow KGB*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 2005, nr 9, s. 51; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006].

¹¹⁰ *Lubianka...*, s. 220–221.

¹¹¹ *Wojennaja kontrrazwiedka. Ot „Smiersza” do kontrterroristycznych operacij*, red. A. Bondarienko, N. Jefimow, Moskwa 2010, s. 359; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 441.

¹¹² *Lubianka...*, s. 173, 228–229, 231; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 124; A. Siewier, *Istoria KGB...*, s. 78; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 489; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 33, 221; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 188–189; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 266–267; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 54; W. Kriuczkw, *Licnoje dielo...*, t. 1, s. 336; R. Krassilnikow, *Nowyje kriesstonoscy: CRU i Pieriestrojka*, Moskwa 2003, s. 192; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 16; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 157; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006].

¹¹³ *Lubianka...*, s. 173; W. Kriuczkw, *Licnoje dielo...*, t. 1, s. 343–344.

¹¹⁴ *Istoria sozdanija podrazdielienij spicialnogo naznaczenija organow gosudarstwiennoj bezopasnosti 1980–1985*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0060.shtml [14 III 2006].

– 9 sierpnia 1983 r., wraz z formalnym przejściem przez KGB nadzoru kontrwywiadowczego nad Ministerstwem Spraw Wewnętrznych (Ministerstwom Wnutriennich Dieł – MWD), wewnątrz 3. Zarządu Głównego utworzono tzw. Zarząd „W” (Uprawlenije „W”) ds. operacyjnej ochrony (pozawojskowych) organów MSW¹¹⁵;

– 12 sierpnia 1983 r. wewnątrz 3. Zarządu Głównego powstał Zarząd Wydziałów Specjalnych KGB Wojsk Wewnętrznych MSW ZSRR (Uprawlenije Osobych Otdielow KGB po Wnutriennim Wojskam MWD SSSR) ds. operacyjnej ochrony Wojsk Wewnętrznych MSW¹¹⁶;

– 30 stycznia 1985 r. Głównemu Zarządowi Wojsk Pogranicznych nakazano zapewnienie ochrony nowo powstałej morskiej strefy ekonomicznej (obejmującej pas wód o szerokości do 200 mil morskich od linii brzegowej ZSRR)¹¹⁷;

– 29 sierpnia 1989 r. 5. Zarząd przemianowano w Zarząd „Z” (Uprawlenije „Z”) ds. ochrony radzieckiego ładu konstytucyjnego (z analogicznymi zadaniami, które w coraz większym stopniu koncentrowały się jednak na „zabezpieczeniu” legalnie powstających organizacji i ruchów politycznych, oficjalnie rejestrowanych stowarzyszeń, jak również operacyjnym zapobieganiu masowym zamieszkom oraz aktom wewnętrznego terroryzmu)¹¹⁸;

– 15 września 1989 r. utworzono Służbę Analizy Operacyjnej i Informacji (Służba Operatiwnogo Analiza i Informacyi – SOAI) oraz zlikwidowano Grupę Konsultantów przy przewodniczącym KGB¹¹⁹;

¹¹⁵ L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 326–327; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 489, 511; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 33; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 531; S. Szalniew, *Kto razwalil SSSR*, Moskwa 2001, s. 167; *Wojennaja kontrrazwiedka. Ot „Smiersza”...*, s. 241; A. Bondarienko, *Wojennaja kontrrazwiedka...*, s. 405. W celu „wzmocnienia kadr MSW” 27 XII 1982 r. uchwałą Biura Politycznego KC KPZR odkomenderowano ponadto do wspomnianego resortu stu oficerów KGB, a w ramach trwających kilka lat czystek zwolniono stamtąd około 19 tys. funkcjonariuszy, w tym 180 najwyższego szczebla. Żadnego jednak nie oskarżono o szpiegostwo (L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 326–328; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 444).

¹¹⁶ *Wojennaja kontrrazwiedka. Ot „Smiersza”...*, s. 241; W. Kalinin, *My diejstwujem w tiesnom kontaktie s komandowanijem wojsk*, „Na bojewom postu. Żurnal Wnutriennych Wojsk MWD Rossiji” 2006, nr 12, s. 12; *Wsiегда na pieriedniem kraje*, „Krasnaja Zwiezda”, 9 VIII 2003, http://www.redstar.ru/2003/08/09_08/4_01.html [1 III 2006].

¹¹⁷ *Pogranicnyje wojska sowietskogo i postsowietskogo pieriodow* [w:] *Istorija...*, <http://www.rustrana.ru/print.php> [26 III 2006]; Statut o ochronie strefy ekonomicznej ZSRR (Położienije ob. ochranie ekonomiczieskoj zony SSSR) zatwierdzony decyzją Rady Ministrów ZSRR nr 102 z 30 I 1985 r.

¹¹⁸ Decyzja Biura Politycznego KC KPZR nr II 164/87 z 11 VIII 1989 r. w sprawie utworzenia w KGB Zarządu ds. ochrony porządku konstytucyjnego (O sozdaniji w KGB Uprawlenija po zasitie konstitucjonnoego stroja), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/perestr/kgb89-4.pdf> [15 III 2006]; *Łubianka...*, s. 175, 227–228; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 124; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 20; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006]; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 36–45.

¹¹⁹ *Łubianka...*, s. 175; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 125; A. Sołdatow, *Analitika w organach gosbiezopasnosti*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/fsb/analysis> [13 III 2006]. Według ostatniego przewodniczącego KGB Wadima Bakatina przyczyną tak późnego utworzenia scentralizowanej jednostki analitycznej było niezmiennie przekonanie najwyższego kierownictwa partyjnego, że prawo do dokonywania rzeczywistej analizy sytuacji w kraju posiadają wyłącznie

– 22 grudnia 1989 r. Zarządowi Głównemu Wojsk Pogranicznych podporządkowano znajdujące się dotychczas w dyspozycji Ministerstwa Obrony dwie dywizje: wycofaną z Afganistanu 103. powietrzno-desantową gwardii, stacjonującą w Witebsku (Białoruski Okręg Wojskowy), oraz 75. „Nachiczewańską” strzelców zmotoryzowanych z Nichiczewania (Zakaukaski Okręg Wojskowy). Przewodniczącemu KGB bezpośrednio podporządkowano też 15. samodzielną brygadę specjalną GRU (tzw. Specnaz) w Kirowakanie (Zakaukaski Okręg Wojskowy)¹²⁰;

– w lutym 1990 r. 9. Zarząd przekształcono w Służbę Ochrony, która przede wszystkim miała zapewnić bezpieczeństwo prezydentowi ZSRR¹²¹;

– 22 kwietnia 1990 r. Biuro Prasy przemianowano na Centrum Łączności ze Społeczeństwem (Centr Obszczestwiennych Swiaziej), podnosząc je zarazem do rangi zarządu. Centrum publikowało m.in. „Biuletyn Informacyjny KGB” („Informacyonnyj Biulletien’ KGB”)¹²²;

– 16 kwietnia 1990 r. przewodniczącemu KGB podporządkowano kolejne dwie jednostki wojskowe: wycofaną z Czechosłowacji 48. dywizję strzelców zmotoryzowanych stacjonowaną w Smoleńsku (Moskiewski Okręg Wojskowy) oraz 27. „Sewastopolską” samodzielną brygadę strzelców zmotoryzowanych gwardii stacjonującą w Tiopłym Stanie k. Moskwy (Moskiewski Okręg Wojskowy). Wraz z uprzednio przekazanymi przez resort obrony oddziałami ogólna liczebność związków taktycznych będących w dyspozycji KGB wzrosła do 23 767 oficerów i żołnierzy¹²³;

właściwe organy KC KPZR. Dopiero faktyczne osłabienie pozycji partii w dobie gorbaczowskiej „pieriestrojki” otworzyło możliwość szerszego rozwoju struktur analitycznych także wewnątrz KGB. Jednak – wedle Bakatina – Służba Analizy Operacyjnej i Informacji KGB, przekształcona rok później w Zarząd Analityczny KGB, nigdy nie zdążyła w pełni „stanąć na nogi” (W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 45; N. Leonow, *Licholitije*, Moskwa 1997, s. 301–303).

¹²⁰ *Istorija sozdanija podrazdielienij spieczalnogo naznaczienija organow gosudarstwiennoj bezopasnosti 1985–1990*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0070.shtml [14 III 2006]; W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija...*, s. 31, 87, 104, 172; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 29; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 52; A. Lienskijskij, M. Cybin, *Sowietskije suchoputnyje wojska w poslednij god Sojuza SSSR. Sprawocznik*, Sankt-Pietierburg 2001, s. 16, 20, 222–223; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 606; W. Szyronin, *Pod kolpakom kontrrazwiedki. Tajnaja podoplietka pieriestrojki*, Moskwa 1996, s. 300; O. Chłobustow, *Awgust 1991. Gdzie był KGB?*, Moskwa 2011, s. 186.

¹²¹ *Lubianka...*, s. 175, 230; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 32; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 254; W. Kriuczukow, *Liczoje dielo...*, t. 1, s. 338–339.

¹²² Rozkaz przewodniczącego KGB z 22 IV 1990 r. w sprawie utworzenia Centrum Łączności ze Społeczeństwem KGB ZSRR na prawach samodzielnego zarządu KGB ZSRR (Prikaz o sozdaniiji Cienia Obszczestwiennych Swiaziej KGB SSSR na prawach samostojatielnogo uprawlienija KGB SSSR) [w:] *Tajnoje stanowitsja jawnym...*, s. 60; *Lubianka...*, s. 176; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 125; O. Chłobustow, *Sowietskije liudi...*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 2005, nr 9, s. 51.

¹²³ *Istorija sozdanija podrazdielienij spieczalnogo naznaczienija organow gosudarstwiennoj bezopasnosti 1985–1990*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0070.shtml [14 III 2006]; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 29, 304; W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija...*, s. 104, 106, 172; A. Lienskijskij, M. Cybin, *Sowietskije suchoputnyje wojska...*, s. 16, 174; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 606; O. Chłobustow, *Awgust 1991. Gdzie był KGB?*..., s. 186.

– 30 października 1990 r. przekształcono Służbę Analizy Operacyjnej i Informacji w Zarząd Analityczny (Analiticeskoje Uprawlenie)¹²⁴;

– w grudniu 1990 r. z części Zarządu „W” znajdującego się dotychczas w strukturze 3. Zarządu Głównego utworzono odrębny Zarząd „OP” (Uprawlenie „OP”) ds. walki z przestępczością zorganizowaną (zajmujący się m.in. rozpracowywaniem struktur mafijnych, terrorystycznych oraz walką z korupcją wśród urzędników państwowych wszystkich szczebli)¹²⁵;

– 16 marca 1991 r. Zarząd ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego (Uprawlenie po g. Moskwie i Moskowskoj Obłasti) uzyskał status jednostki centralnej KGB¹²⁶;

– 17 kwietnia 1991 r. utworzono Zarząd „SCz” (Uprawlenie „SCz”) ds. zarządzania jednostkami specjalnymi KGB (przeznaczonymi do tłumienia masowych wystąpień społecznych, prowadzenia walk ulicznych oraz zwalczania grup terrorystycznych). Podporządkowano mu wszystkie jednostki przekazane w latach 1989–1990 przez Ministerstwo Obrony¹²⁷.

W końcu sierpnia 1991 r. wyniku nieudanego puczu przeprowadzono największą w historii komitetu czystkę. Zdymisjonowano wówczas ponad siedemdziesięciu najwyższej rangi urzędników, w tym co najmniej 44 w centrali (z czego siedemnastu pełniło funkcje naczelników różnych jednostek organizacyjnych)¹²⁸. W latach 1990–1991 znaczna część pracowników niechętnych Gorbaczowowskiej pieriestrojce przeszła z własnej inicjatywy na wcześniejsze emerytury, a wielu podjęło pracę w sferze szeroko rozumianej działalności gospodarczej¹²⁹. Głębokie zmiany dotyczyły również struktur KGB:

– 24 sierpnia 1991 r. Służbę Ochrony wyłączono ze struktur komitetu i podporządkowano bezpośrednio Prezydentowi ZSRR, przemianowując ją jednocześnie na Zarząd Ochrony przy Aparacie Prezydenta ZSRR (Uprawlenie Ochrany pri

¹²⁴ *Łubianka...*, s. 176; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 125; A. Sołdatow, *Analitika w organach gosbiezopasnosti*, <http://www.agentura.ru/dossier/russia/fsb/analysis> [13 III 2006].

¹²⁵ *Łubianka...*, s. 176; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 124; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 41; O. Chłobustow, *Sowietskije liudi...*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 2005, nr 9, s. 51 oraz nr 11, s. 46–47; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006]; W. Kriuczok, *Licnoje dielo...*, t. 1, s. 354–355.

¹²⁶ *Łubianka...*, s. 176.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 176; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 124; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 387; W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija...*, s. 172; *Istoriya sozdanija podrazdzielienij spieczalnogo naznaczenija organow gosudarstwiennoj biezopasnosti 1985–1990*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0070.shtml [14 III 2006]; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 68.

¹²⁸ *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 37; *Łubianka...*, s. 178; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 73; O. Chłobustow, *Sowietskije liudi...*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 2005, nr 11, s. 47; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006]; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 74–75.

¹²⁹ *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 39; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 77.

Apparatie Priezidenta SSSR). W jego skład weszła również jednostka antyterrorystyczna „A-7”, podlegała dotychczas 7. Zarządowi KGB¹³⁰;

– 29 sierpnia 1991 r. poza KGB znalazły się: Zarząd Łączności Rządowej, 8. Zarząd Główny oraz 16. Zarząd. Utworzono z nich odrębną strukturę tzw. Komitet Łączności Rządowej przy Prezydencie ZSRR (Komitet Prawitielstwiennoj Swiazi pri Priezidientie SSSR)¹³¹;

– 30 sierpnia 1991 r. dwie dywizje przekazane KGB w latach 1989–1990 ponownie podporządkowano Ministerstwu Obrony¹³²;

– 11 września 1991 r. zlikwidowano Kolegium KGB, zaś w jego miejsce utworzono Radę Koordynacyjną KGB (Koordynacyonnyj Sowiet KGB), w skład której oprócz przewodniczącego i jego pierwszego zastępcy weszli jedynie przewodniczący KGB republik związkowych¹³³;

– 25 września 1991 r. zlikwidowano Zarząd „Z”, natomiast Zarząd ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego utracił status jednostki aparatu centralnego i został podporządkowany utworzonemu w maju 1991 r. Komitetowi Bezpieczeństwa Państwowego Rosyjskiej FSRR (KGB Rossjskoj SFSR)¹³⁴;

– w październiku 1991 r. zlikwidowano zarządy: 4. (ds. kontrwywiadowczej ochrony trans portu i łączności) oraz 6. (ds. kontrwywiadowczej ochrony gospodarki)¹³⁵;

– 22 października 1991 r. decyzją Rady Państwa ZSRR Komitet Bezpieczeństwa Państwowego został ostatecznie rozwiązany, a wchodzące w jego skład jednostki organizacyjne rozdzielono pomiędzy trzy odrębne struktury: Centralną Służbę Wywiadu ZSRR (Centralnuju Służbu Razwiedki SSSR), Międzyrepublikańską Służbę Bezpie-

¹³⁰ A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 527; N. Zieńkowicz, *Tajemnice mijającego wieku*, cz. 2, Warszawa 2000, s. 375–376; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 88–89; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 71.

¹³¹ *Lubianka...*, s. 177; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 527–528; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 83; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006]; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 86–87.

¹³² A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 527; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 71. Źródła nie identyfikują konkretnych dywizji. Wiadomo natomiast, że 28. „Sewastopolska” samodzielna brygada strzelców zmotoryzowanych gwardii została przekazana Ministerstwu Obrony dopiero na przełomie października i listopada 1991 r. (*Istorija sozdanija podrazdielienij spieczalnogo naznaczenija organow gosudarstwennoj biezopasnosti 1985–1990*, http://artofwar.ru/1/1071/text_0070.shtml [14 III 2006]). Do końca istnienia komitetu w jego składzie funkcjonowały natomiast (wbrew twierdzeniom Hilgera) Wojska Pograniczne (W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 91–92, 94; *Lubianka...*, s. 179; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 527–528 – versus A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 71).

¹³³ *Lubianka...*, s. 178; J. Strygin, *KGB był, jest i budżet*, Moskwa 2004, s. 149.

¹³⁴ *Lubianka...*, s. 178; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 84; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 67. Wielu pracowników rozwiązanego Zarządu „Z” otrzymało możliwość dalszego zatrudnienia w kontrwywiadzie, jednostkach ds. zwalczania przestępczości zorganizowanej oraz policji podatkowej (J. Waller, *Secret Empire...*, s. 90).

¹³⁵ A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 393; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 188.

czeństwa ZSRR (Międzurespublikanskiju Służbu Biezopasnosti SSSR) oraz Komitet ds. Ochrony Granicy Państwowej ZSRR (Komitet po Ochranie Gosudarstwiennoj Granicy SSSR)¹³⁶.

6. Struktura aparatu terenowego

Głównym narzędziem kontroli wewnątrz ZSRR był stale rozbudowywany cywilny aparat terytorialny KGB. Nie obejmował on jednak: odrębnych struktur terenowych kontrwywiadu wojskowego, Wojsk Pogranicznych, jak również, zarządzanej bezpośrednio z centrali, infrastruktury dekryptażu. Także miejscowe ekspozytury wywiadu zagranicznego były nadzorowane przez lokalne komitety w bardzo ograniczonym zakresie¹³⁷. Poszczególne pioniki w terenie podlegały odpowiednikom wyższego szczebla (do poziomu centrali włącznie). Większość oficerów operacyjnych zatrudniona była w ramach pionu drugiego oraz piątego¹³⁸.

Według ust. 2 Statutu KGB cywilny aparat terytorialny funkcjonował na szczeblach:

- 1) republik związkowych (*sojuznych riespublikach*) oraz republik autonomicznych (*awtonomnych riespublikach*);
- 2) krajów (*krajach*) i obwodów (*oblastiach*);
- 3) wydzielonych miast, rejonów (*otdielnych gorodach i rajonach*) oraz okręgów autonomicznych (*awtonomnych okrugach*);
- 4) ważniejszych urzędów, zakładów przemysłowych i przedsiębiorstw transportowych¹³⁹.

¹³⁶ W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 91–92, 94; *Lubianka...*, s. 179; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 527–528; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 391; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006]; B. Jelcyn, *Notatki prezydenta...*, s. 141. Mimo że formalne zatwierdzenie wspomnianej decyzji przez prezydenta ZSRR nastąpiło dopiero 28 XI 1991 r., aktów resortowych wydanych po 22 października nie sygnowano już nazwą Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR, lecz nazwami nowo powstałych jednostek organizacyjnych, zob. np. tekst protokołu posiedzenia Rady Koordynacyjnej Międzyrepublikańskiej Służby Bezpieczeństwa z 28 X 1991 r. (W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 111–113; A. Hilger *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekaści...*, s. 57, 72).

¹³⁷ A. Knight, *The KGB...*, s. 125; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 51; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_2.html [21 II 2006]; P. Deriabina, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 89.

¹³⁸ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 50–51. Według byłego naczelnika 5. Zarządu KGB Filippa Bobkowa w średniej wielkości obwodzie „po linii” wspomnianego pionu miało pracować po około dziesięciu funkcjonariuszy, co jednak wydaje się liczbą znacznie zaniżoną, gdyż liczba prowadzonych przez nich tajnych współpracowników miała sięgać około dwustu osób (O. Chłobustow, *Sowietskije liudi...*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 2005, nr 11, s. 44; *idem*, *KGB. Szagi stanowlienijsia*, <http://www.fsb.ru/history/autors/hlobustov3.html> [8 IV 2006]).

¹³⁹ *Lubianka...*, s. 693; A. Knight, *The KGB...*, s. 120; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 50–52; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 487.

W czternastu na piętnaście republik związkowych moskiewskiej centrali podlegały komitety bezpieczeństwa państwowego przy republikańskich radach ministrów (np. KGB pri Sowietie Ministrow Mołdawskiej SSR) na czele z przewodniczącymi¹⁴⁰. Od lipca 1978 r., wraz z podniesieniem oficjalnego statusu KGB, zostały one przemianowane na republikańskie komitety bezpieczeństwa państwowego (np. KGB Mołdawskiej SSR). Wyjątek stanowiła Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, gdzie zamiast komitetu działały dwa formalnie niższej rangi zarządy: ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego (Uprawlenije KGB SFSR po Moskwie i Moskowskiej Oblaści) oraz ds. Leningradu i Obwodu Leningradzkiego (Uprawlenije KGB SFSR po Leningradu i Leningradzkiej Oblaści), kierowane przez naczelników¹⁴¹. Mimo to w praktyce traktowano je jako najważniejsze struktury terytorialne aparatu bezpieczeństwa¹⁴². Spośród pozostałych republik związkowych porównywalny status miało jedynie KGB Ukraińskiej SRR (KGB Ukrainzkiej SSR)¹⁴³.

Analogiczne komitety (np. KGB pri Sowietie Ministrow Baszkirskiej ASSR, przemianowane w 1978 r. na KGB Baszkirskiej ASSR) na czele z przewodniczącymi funkcjonowały w dwudziestu republikach autonomicznych (*awtonomnych riespublikach*)¹⁴⁴.

Zgodnie z ust. 10 Statutu KGB poza przewodniczącymi i ich zastępcami w skład komitetów republikańskich (zarówno związkowych, jak i autonomicznych) wchodził ponadto lokalni oficerowie szczebli kierowniczych, tworząc na podobieństwo centrali kolegia. Ich członkowie byli powoływani przez przewodniczących, zaś zatwierdzani przez komitety centralne republik związkowych bądź obwodowe komitety partyjne (tzw. *obkomy*) republik autonomicznych¹⁴⁵. Według ust. 14 zatwierdzeniu podlegały

¹⁴⁰ A. Knight, *The KGB...*, s. 120, 179; J. Strygin, *KGB był, jest...*, s. 34; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 487; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 51–52; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html [21 II 2006]. Republikańskie komitety bezpieczeństwa państwowego dzieliły się na wydziały, te zaś na sekcje. Zob. W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 56.

¹⁴¹ *Lubianka...*, s. 170–171; A. Knight, *The KGB...*, s. 120, 179. W 1983 r. Zarządowi ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego podlegało 31 miejskich i rejonowych wydziałów KGB (AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 51).

¹⁴² *Ibidem*, k. 48; W. Alidin, *Gosudarstwienmaja biezopasnost...*, s. 286–287. Naczelnicy ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego oraz ds. Leningradu i Obwodu Leningradzkiego wchodził z urzędu w skład Kolegium KGB. Przywilej ten przysługiwał ponadto jedynie przewodniczącemu KGB przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR (A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 117; *Lubianka...*, s. 148–149, 158, 170–171, 174–175; W. Kriuczukow, *Licznioje dielo...*, t. 1, s. 334).

¹⁴³ A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry...*, s. 117; *Lubianka...*, s. 148–149, 158, 169; W. Kriuczukow, *Licznioje dielo...*, t. 1, s. 334. W lipcu 1970 r. w aparacie KGB Ukraińskiej SRR miało pracować 12 tys. oficerów (A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 515).

¹⁴⁴ A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 487; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed...*, s. 483.

¹⁴⁵ *Lubianka...*, s. 696. Także na szczeblu komitetów centralnych republik związkowych funkcjonowały wydziały organów administracyjnych, będące regionalnymi filiami Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR (A. Knight, *The KGB...*, s. 136).

też nominacje naczelników poszczególnych wydziałów. Brak jakichkolwiek uregulowań trybu nominacji samych przewodniczących sugerował jednak, że ostateczne decyzje zapadały nie na poziomie struktur republikańskich, lecz należały do przewodniczącego KGB¹⁴⁶.

Ust. 3 Statutu przewidywał podwójną odpowiedzialność komitetów republikańskich zarówno przed lokalnymi organami partyjnymi (komitetami centralnymi w republikach związkowych lub obwodowymi w republikach autonomicznych), jak też wobec przewodniczącego KGB przy Radzie Ministrów ZSRR¹⁴⁷. Lokalne struktury KGB składały jednak miejscowym instancjom partyjnym jedynie bardzo ogólne, zazwyczaj pozbawione konkretów, sprawozdania¹⁴⁸.

W połowie lat osiemdziesiątych struktura komitetów republik związkowych przedstawiała się następująco:

1. Wydział – ds. wywiadu zagranicznego (realizował jedynie operacje przygotowane, koordynowane i nadzorowane przez centralę 1. Zarządu Głównego KGB¹⁴⁹);
2. Wydział – ds. kontrwywiadu krajowego;
3. Wydział – ds. kontrwywiadowczego zabezpieczenia republikańskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (zabezpieczenie jednostek wojskowych Ministerstwa Obrony, Wojsk Pogranicznych KGB oraz Wojsk Wewnętrznych MSW realizowano z moskiewskiej centrali poprzez odrębny pion tzw. wydziałów specjalnych);
4. Wydział – ds. kontrwywiadowczej ochrony transportu;
5. Wydział – ds. walki z „dywersją ideologiczną”;

¹⁴⁶ *Lubianka...*, s. 697; W. Kriuczow, *Liczone dielo...*, t. 1, s. 346; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 47–48; A. Knight, *The KGB...*, s. 121; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_2.html [21 II 2006].

¹⁴⁷ *Lubianka...*, s. 694.

¹⁴⁸ P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 89–90. Według Walerija Worotnikowa pomimo nieustannie wyrażanych nadziei republikańskich władz partyjnych na pełniejsze informowanie przez miejscowe organy bezpieczeństwa o wszystkim, co dzieje się na ich terytorium, obowiązywała żelazna zasada, że „KGB jest strukturą scentralizowaną”. Stąd zwyczajowo współdziałanie ograniczało się najczęściej do przekazywania raportów dotyczących zagadnień ekonomicznych, choć w konkretnym przypadku zakres współpracy zależał przede wszystkim od stanu stosunków pomiędzy przewodniczącym republikańskiego KGB a I sekretarzem tamtejszego komitetu centralnego (L. Mlieczyn, *Andropow...*, s. 351). Z jednej strony wielu partyjnym liderom dzięki dobrym nieformalnym stosunkom z szefem lokalnego KGB udawało się niemal w pełni kontrolować całokształt spraw na podległym terytorium, z drugiej zaś tam, gdzie współpraca nie układała się najlepiej, miejscowi sekretarze KPZR podejrzewali, że są podsłuchiwanii bądź nawet poddawani inwigilacji, pomimo demonstracyjnie okazywanego (przez funkcjonariuszy KGB) szacunku. Formalnie lokalne struktury KGB miały kategoryczny zakaz zbierania informacji dotyczących spraw wewnątrzpartyjnych i komsomolskich, jednak przy ewentualnych sygnałach wskazujących na poważne naruszenie „socjalistycznej praworządności” informacje przekazywano do centrali ustnie. Decyzja o nadaniu im dalszego biegu należała wyłącznie do przewodniczącego KGB (L. Mlieczyn, *Andropow...*, s. 261–266; S. Czietrud, *Andropow i KGB...*, s. 213).

¹⁴⁹ A. Sołdatow, *Spiectszuby, kotoryje my potierjali. Siegodnja razwiedczikow i kontrrazwiedczikow stran bywshiego SSSR swjazywajet miezdu soboj tolko tieliefon*, http://www.7days.ru/w3s.nsf/Archiwe/2000_73_crime_text_soldatov3.html [29 XI 2006].

6. Wydział – ds. kontrwywiadowczej ochrony gospodarki;
7. Wydział – ds. obserwacji zewnętrznej; 8. Wydział – ds. kryptografii;
10. Wydział – ds. ewidencji i archiwów;

Strukturę komitetów uzupełniały: Wydział Operacyjno-Techniczny, Wydział Śledczy, Wydział Łączności Rządowej, Wydział Kadr, Wydział Gospodarczy oraz wydziały lub sekcje (w zależności od lokalnych potrzeb) wsparcia i pomocnicze (finansowa, mobilizacyjna, inspekcji specjalnej), Sekretariat, Komitet Partyjny¹⁵⁰.

W ramach poszczególnych republik na szczeblu sześciu krajów oraz 120 obwodów funkcjonowały zarządy KGB (np. Uprawnienie KGB SSR Krasnodarskiego kraja, Uprawnienie KGB SSR po Tomskoj oblasti, Uprawnienie KGB CCP po Czitinskiej oblasti) kierowane przez naczelników¹⁵¹, podlegające właściwym miejscowo komitetom republikańskim (związkowym bądź autonomicznym) oraz formalnie lokalnym organom KPZR (odpowiednio *krajkomom* i *obkomom*)¹⁵². Wyjątkiem były komitety krajów i obwodów położonych na terytorium Rosyjskiej FSRR, które bezpośrednio podporządkowano moskiewskiej centrali¹⁵³.

Niższy poziom stanowiły wydziały (*otdiely*) bądź sekcje (*otdielenija*) KGB na szczeblu wydzielonych miast (dzielnic miast), rejonów i okręgów autonomicznych (np. Biełogorskiej rajonnyj otdiel KGB, Zielenogradskiej rajonnyj otdiel KGB, Oktjabr'skiej rajonnyj otdiel UKGB po Moskwie i Moskowskiej oblasti, Baumanskoe ra-

¹⁵⁰ A. Rahi-Tamm, R. Jansons, P. Kaasik, *Estonia i Lotwa* [w:] *Czełkiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, Warszawa 2010, s. 164–165; *Spiecsłużby Mołdawii nakanunie razwała SSSR*, http://www.olvia.idknet.com/razlom/glava_1-2.htm [29 XI 2006]. Por. także: W. Alidin, *Gosudarstwiennaja biezopasnost...*, s. 247; I. Boropajew, *Na swjazi »Stawka«*, „Armija. Żurnał Wooruziennych Sił Riespubliki Biełarus” 2006, nr 3, s. 39.

¹⁵¹ *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 553; A. Knight, *The KGB...*, s. 120; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 487; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html (21 II 2006 r.); L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 114; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed...*, s. 483. Zarządy KGB krajów i obwodów dzieliły się na wydziały (*otdiely*) bądź służby (*slużby*), a od 1961 r. przy ich naczelnikach funkcjonowały, będące odpowiednikami kolegiów, rady (*sowety*). Zob.: *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 552–553; O. Chłobustow, *Sowietskije liudi...*, „Wojenno-Istoričeskiej Żurnał” 2005, nr 11, s. 44; *idem*, *KGB. Szagi stanowienija*, <http://www.fsb.ru/history/autors/hlobustov3.html> [8 IV 2006]. Według danych pochodzących jeszcze z połowy lat sześćdziesiątych zarządy KGB krajów i obwodów liczyły do 170 funkcjonariuszy (Notatka ze spotkania 4–9 V br. przedstawicieli MSW PRL i KGB USRR w Kijowie, 17 V 1965 r. [w:] *Slużby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych*, Warszawa 2005, s. 263).

¹⁵² Według Wiktora Iwanienki w latach osiemdziesiątych pierwsi sekretarze krajowych i obwodowych komitetów partyjnych „z przyczyn moralno-etycznych” rzadko jednak zlecali KGB konkretne zadania operacyjne, choć zdarzały się wyjątki, np. w Kraju Chabarowskim na polecenie szefa KPZR inwigilowano jego potencjalnych konkurentów (*Materiały diela o prowierkie konstitucjonności Ukazow...*, s. 25). Nadzór ze strony moskiewskiej centrali był natomiast zawsze bardzo ścisły. Dotyczyło to nie tylko zlecania i kontroli prowadzonych operacji, lecz również zatwierdzania zmian kadrowych (A. Knight, *The KGB...*, s. 121; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html [21 II 2006]).

¹⁵³ A. Knight, *The KGB...*, s. 120; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html (21 II 2006 r.); AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 51.

jonnoje otdielenije KGB g. Moskwy, Wasileostrowskoje rajonnoje otdielenije KGB g. Leningrada, Sudżanskoe rajonnoje otdielenije KGB)¹⁵⁴. Tworzono je od lipca 1967 r. na bazie uprzednio funkcjonujących tzw. miejskich bądź rejonowych aparatów pełnomocników KGB (Apparatow Upołnomoczennych KGB)¹⁵⁵. Ich status organizacyjny i kadrowy zależał od liczebności danego miasta (rejonu, okręgu), jak też odległości od granicy, lokalizacji ważnych obiektów (np. przemysłu specjalnego, jądrowego lub energetycznego) czy obecności grup narodowych o „utrwalonych tendencjach separatystycznych” (np. na obszarze republik bałtyckich lub zachodniej Ukrainie). Zarządzali nimi naczelnicy¹⁵⁶. W lipcu 1978 r. przywrócono sekcje KGB we wszystkich rejonach Związku Radzieckiego, w których uprzednio zostały zlikwidowane (w latach 1953–1967), a nie zdołano ich odtworzyć w ciągu poprzednich jedenastu lat¹⁵⁷.

W wielu mniejszych miastach, gdzie nie utworzono odrębnych wydziałów lub sekcji, a także w ważniejszych urzędach, zakładach przemysłowych, przedsiębiorstwach transportowych, kołchozach oraz organizacjach społeczno-politycznych (z wyjątkiem Komsomołu), działali pod przykryciem (zwykle na stanowiskach zastępców dyrektorów ds. zabezpieczenia tajemnicy państwowej lub kluczowych funkcjach w wydziałach kadr) specjalnie oddelegowani kadrowi funkcjonariusze KGB¹⁵⁸. Istotnym uzupełnieniem struktur bezpieczeństwa najniższego szczebla byli administratorzy budynków (tzw. *uprawdomy*), do formalnych obowiązków których należało m.in. regularne przysyłanie pisemnych sprawozdań do milicji i KGB o zachowaniu się lokatorów¹⁵⁹.

¹⁵⁴ A. Knight, *The KGB...*, s. 120; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 489; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html [21 II 2006]. Wydziały KGB (miast, rejonów i okręgów) dzieliły się na sekcje (*otdielenija*), te natomiast na sektory (*siektory*). Zob. *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 552.

¹⁵⁵ Rozkaz przewodniczącego KGB nr 0097 z 25 VII 1967 r. w sprawie wprowadzenia zmian w strukturze KGB i jego terytorialnych organach (o wniesieniu zmian w strukturze KGB i jego organach na miastach), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/sovter74/kgb67-4.pdf> [15 III 2006]; *Istorija sowietskich organow Gosudarstwiennoj Biezopasnosti...*, s. 552. Na mocy uchwały Biura Politycznego KPZR z 17 VII 1967 r. oraz wspomnianego rozkazu przewodniczącego KGB już w lipcu 734 aparaty pełnomocników KGB (przypadające na ogólną liczbę 3300 rejonów) przekształcono w wydziały lub sekcje, a kolejnych 200 miało zostać przekształconych do końca 1967 r. (S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 458, 462–463; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 489; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 476). Proces ten, choć w mniejszej skali, kontynuowano także w latach siedemdziesiątych (A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 512, 515; A. Knight, *The KGB...*, s. 120).

¹⁵⁶ Notatka ze spotkania 4–9 V br. przedstawicieli MSW PRL i KGB USRR w Kijowie... [w:] *Slużby bezpieczeństwa...*, s. 263. Według tej notatki rejonowe wydziały KGB liczyły do trzydziestu funkcjonariuszy (*ibidem*).

¹⁵⁷ L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 114. Od tej chwili jedna sekcja KGB miała obsługiwać dwa rejony (*Spiecsłużby Mołdawii nakanunie...*, http://www.olvia.idknet.com/razlom/glawa_1-2.htm [29 XI 2006]).

¹⁵⁸ Notatka ze spotkania 4–9 V br. przedstawicieli MSW PRL i KGB USRR w Kijowie... [w:] *Slużby bezpieczeństwa...*, s. 263; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekiści...*, s. 59, 69.

¹⁵⁹ J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 114–115; M. Ciesielczyk, *KGB...*, s. 90.

Zgodnie z art. 6 Statutu szefom terytorialnych struktur komitetu przysługiwało prawo wydawania rozkazów (*prikazow*) i wskazówek (*ukazanij*) na podstawie rozkazów i instrukcji przewodniczącego KGB¹⁶⁰.

Od stycznia 1975 r. do „puczu sierpniowego” w terenowym aparacie KGB dokonano następujących zmian organizacyjnych:

– w lutym 1976 r. na szczeblu wszystkich komitetów republik związkowych utworzono stanowiska pierwszych zastępców przewodniczących (wcześniej analogiczny etat posiadały jedynie komitety działające przy radach ministrów republik związkowych Ukrainy, Białorusi, Mołdawii, Armenii, Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Uzbekistanu)¹⁶¹;

– 16 marca 1991 r. Zarząd ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego podniesiono do rangi jednostki aparatu centralnego¹⁶²;

– 5 maja 1991 r. utworzono analogicznie do pozostałych republik związkowych KGB Rosyjskiej FSRR (co jednak nie doprowadziło do jednoczesnego podporządkowania mu zarządów KGB krajów i obwodów położonych na terytorium wspomnianej republiki)¹⁶³.

Po puczu „sierpniowym” relacje pomiędzy centralą a jednostkami terenowymi uległy istotnej zmianie:

– 4 września 1991 r. KGB Rosyjskiej FSRR podporządkowano wszystkie terenowe zarządy komitetu z terenu Rosji (z wyjątkiem Zarządu ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego, który nadal bezpośrednio podlegał centrali)¹⁶⁴;

¹⁶⁰ *Lubianka...*, s. 694.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 172; A. Knight, *The KGB...*, s. 331–333. Do 1976 r. poza Rosyjską FSRR oraz Ukrainą SRR znaczna część terenowych pracowników KGB wywodziła się spośród miejscowych (nierosyjskich i nieukraińskich) narodowości. Także przewodniczący komitetów republikańskich legitymowali się lokalnym pochodzeniem. Wprowadzenie etatów pierwszych zastępców, które zwykle obsadzano Rosjanami i Ukraińcami, traktowano zatem w centrali jako istotny element wzmocnienia systemu nadzoru nad strukturami terytorialnymi (*Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_4.html [21 II 2006]).

¹⁶² *Lubianka...*, s. 176.

¹⁶³ *Ibidem*; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 522, 530; *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 29; W. Bakatin, *Izbawlenie ot KGB...*, s. 119; A. Przędzomskij, *Za kulisami pucza. Rossijskije cziekisty protiv razwala organow KGB w 1991 godu*, Moskwa 2011, s. 136–138; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 61; J. Azrael, A. Rahr, *The Formation and Development of the Russian KGB 1991–1994*, RAND, Santa Monica 1994, s. VII; J. Strygin, *KGB był, jest...*, s. 51. Jego zadania miały koncentrować się jedynie na zwalczaniu wybranych zagrożeń wewnętrznych: terroryzmu, gwałtownych wybuchów przemocy, zorganizowanej przestępczości oraz korupcji (J. Strygin, *KGB był, jest...*, s. 50–51). Ze względu na opór centrali (będący następstwem wyboru 12 VI 1991 r. Borysa Jelcyna na urząd prezydenta Rosyjskiej FSRR) początkowy etat KGB Rosyjskiej FSRR wynosił za ledwie 23 ludzi. Rozkaz o jego powiększeniu do 270 osób wydano dopiero 17 VIII 1991 r., na dzień przed „puczem sierpniowym”. Wraz z podporządkowaniem mu 4 IX 1991 r. działających w republice jednostek terenowych jego liczebność wzrosła do ponad 22 tys. funkcjonariuszy (nie licząc osób służących w ramach pionów wsparcia i logistyki). Zdolność do prowadzenia pracy operacyjnej osiągnięto jednak dopiero w listopadzie, już po formalnym rozwiązaniu KGB (*Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 29–30, 37; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 62, 93–94; J. Strygin, *KGB był, jest...*, s. 131, 154; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 38).

¹⁶⁴ W. Bakatin, *Izbawlenie ot KG...*, s. 119–120; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 528; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 73, 93. Od tej chwili funkcjonariusze centrali KGB mogli zlecać czyn-

– 6 września 1991 r. po formalnym uznaniu przez nowo powstałą Radę Państwową ZSRR niepodległości republik nadbałtyckich rozpoczęto proces likwidacji struktur KGB na Litwie, Łotwie i w Estonii¹⁶⁵;

– 23 i 24 września 1991 r. komitety bezpieczeństwa państwowego jedenastu pozostałych republik związkowych (wraz z podległymi im jednostkami organizacyjnymi KGB) zostały podporządkowane macierzystym władzom republikańskim¹⁶⁶;

– 25 września 1991 r. Zarząd ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego utracił status jednostki centralnej i został podporządkowany KGB Rosyjskiej FSRR¹⁶⁷.

W rezultacie wrześniowych przekształceń strukturalnych cywilny aparat terytorialny KGB uległ swoistej „republikanizacji”, zaś przewodniczący komitetu został *de facto* pozbawiony jakiegokolwiek wpływu na podległe nie-rosyjskim republikom lokalne organy bezpieczeństwa. Wpłynęło to zarazem na ograniczenie skali „posierpniowych” czystek na prowincji, które choć znaczne (zwłaszcza na terenie przyszłej Rosji, gdzie spośród podległych KGB Rosyjskiej FSRR ponad czterdziestu naczelników zarządów szczebla krajowego, obwodowego i okręgowego zdymisjonowano aż dwudziestu ośmiu¹⁶⁸), były jednak nieporównanie mniejsze niż w centrali¹⁶⁹.

Odrębny pion terytorialny tworzyły tzw. wydziały specjalne (*osobyje otdiely* – OO), nadzorowane przez 3. Zarząd (Główny) KGB, a kontrolujące wszelkie formacje, służby i instytucje (np. dowództwa, sztaby, garnizony, szkoły, magazyny i poligony) podległe Ministerstwu Obrony oraz Głównemu Zarządowi Wojsk Pogranicznych KGB¹⁷⁰. Poza realizacją zadań *stricto* kontrwywiadowczych (skoncentrowanych zwłaszcza na operacyjnej ochronie jednostek rakiet balistycznych, a także miejsc przechowywania broni jądrowej, biologicznej i chemicznej) miały przeciwdziałać wszelkim przejawom naruszania dyscypliny oraz „sabotażu ideologicznego”. W tym celu dokonywały okresowych kontroli kancelarii tajnych, obiegu dokumentów oraz stanu broni w jednostkach, sprawdzeń personelu wojskowego i jego najbliższego „otoczenia” (członków

ności służbowe terytorialnym organom komitetu położonym na terenie Rosji jedynie za zgodą KGB Rosyjskiej FSRR (W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 120).

¹⁶⁵ J. Strygin, *KGB był, jest...*, s. 158, 167; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 528.

¹⁶⁶ J. Waller, *Secret Empire...*, s. 86. Już w 1990 r. na wypadek gwałtownych zamieszek z rozkazu przewodniczącego KGB Władimira Kriuczkowa z siedzib niektórych republikańskich komitetów bezpieczeństwa (Litwy, Łotwy, Estonii, Mołdawii, Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu) zaczęto wywozić do Moskwy wybrane materiały archiwalne (J. Strygin, *Priedawszyje SSSR*, Moskwa 2005, s. 275).

¹⁶⁷ *Lubianka...*, s. 178; J. Waller, *Secret Empire...*, s. 73; W. Bakatin, *Izbawienie ot KGB...*, s. 84.

¹⁶⁸ *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 25. Jeszcze w 1984 r. CIA szacowała łączną liczbę zarządów KGB krajów i obwodów na terenie Rosyjskiej FSRR na nieco ponad 50 (AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 51).

¹⁶⁹ *Materiały diela o prowierkie konstitucjonnosti Ukazow...*, s. 37; J. Strygin, *KGB był, jest...*, s. 129–130; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 21; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 527.

¹⁷⁰ A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 487; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 234; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 121, 193; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 321; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_1.html [21 II 2006]. W 1991 r. było około 500 wydziałów specjalnych KGB (A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 82).

rodzin, znajomych itp.), werbowały informatorów spośród oficerów, żołnierzy służby zasadniczej oraz pracowników cywilnych, monitorowały rozmowy telefoniczne oraz korespondencję pocztową osób służących w wojsku (zwłaszcza ewentualne próby kontaktów z cudzoziemcami), posiadały stały dostęp do ich akt personalnych, jak również prowadziły postępowania przygotowawcze w razie stwierdzenia jakichkolwiek przestępstw¹⁷¹. Według ust. 2 Statutu KGB funkcjonowały one na szczeblach:

- 1) dowództw okręgów wojskowych, grup wojsk, jak też flot wojennych i flotylli;
- 2) dowództw armii, korpusów, dywizji, brygad, garnizonów, baz morskich, szkół wojskowych i dużych poligonów;
- 3) dowódców pododdziałów oraz mniejszych obiektów wojskowych¹⁷².

Na szczeblu piętnastu spośród szesnastu okręgów wojskowych działały wydziały specjalne (np. Osobyj Otdiel po Moskowskomu Wojennomu Okrugu, Osobyj Otdiel po Pribaltijskomu Wojennomu Okrugu, Osobyj Otdiel po Uralskomu Wojennomu Okrugu). Analogiczne jednostki funkcjonowały we wszystkich czterech flotach wojennych, jednej flotylli oraz trzech z czterech grup wojsk (np. Osobyj Otdiel Czernomorskogo Flota, Osobyj Otdiel Tichookieanskogo Flota, Osobyj Otdiel Kaspijskoj Flotiłli, Osobyj Otdiel Siewiernoj Gruppy Wojsk)¹⁷³. Jedynymi związkami strategiczno-operacyjnymi, na szczeblu których zorganizowano zarządy wydziałów specjalnych KGB (*uprawlenija osobych otdielow*), były: Grupa Wojsk Radzieckich w NRD (Uprawlenie Osobych Otdielow po Gruppie Sowietskich Wojsk w Giermanii) i Dalekowschodni Okręg Wojskowy (Uprawlenie Osobych Otdielow po Dalniewostocznomu Wojennomu Okrugu)¹⁷⁴.

¹⁷¹ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 57; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 232–234; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_7.html [21 II 2006]; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 121–123; A. Knight, *The KGB...*, s. 262–265; C. Donnelly, *Red Banner...*, s. 136, 191–192; W. Suworow [W. Rezun], *Żołnierze wolności*, Kraków 1991, s. 217–220; M. Ciesielczyk, *KGB...*, s. 75. Według Leonida Mliczyna rejestrowane przez kontrwywiad wojskowy rzadkie przypadki współpracy oficerów armii radzieckiej z zachodnimi wywiadami dotyczyły niemal wyłącznie okolic Moskwy, gdyż głównie tam istniała jakakolwiek możliwość nawiązania kontaktu z dyplomatami krajów NATO. W prowincjonalnych garnizonach faktyczne funkcje wydziałów specjalnych ograniczały się do sprawdzania stanu dyscypliny oraz „świadomości ideologicznej” oficerów i żołnierzy (L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 289).

¹⁷² *Lubianka...*, s. 693; A. Knight, *The KGB...*, s. 260.

¹⁷³ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 57; J. Nikolajew, *Budni wojennogo kontrrazwiedzika...*; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 444; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 487; B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu o niezwykłej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte – dziewięćdziesiąte)*, Częstochowa 2001, s. 169; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 109. Wydziały specjalne KGB okręgów wojskowych dzieliły się na sektory (*siektory*), zaś dywizji na sekcje (*otdielenija*). Zob.: M. Gołołobow, *Wospominanija wojennogo kontrrazwiedzika*, Iwanowo 2000, s. 251, 313; A. Myagkov, *Inside the KGB...*, s. 25. W lipcu i sierpniu 1989 r. rozformowano dwa okręgi wojskowe, w rezultacie ich liczba zmniejszyła się do czterech (B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu...*, s. 169). W okręgach wojskowych oraz grupach wojsk wydziały specjalne liczyły zazwyczaj po kilkaset osób, np. w 1974 r. w Grupie Wojsk Radzieckich w NRD było ich około 600, zaś w 1991 r. w Turkiestańskim Okręgu Wojskowym – 511 (A. Myagkov, *Inside the KGB...*, s. 37; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 109).

¹⁷⁴ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 57; A. Myagkov, *Inside the KGB...*, s. 104–105; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 441–443; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 514; I. Ustinow, *On ocien uwazitielno...*, „Krasnaja Zwiezda”, 11 VI 2004, s. 3; J. Nikolajew, *Budni wojen-*

Pozostałe związki operacyjne i taktyczne wszystkich rodzajów sił zbrojnych (z wyjątkiem marynarki wojennej): armie, korpusy, dywizje, brygady, garnizony, szkoły wojskowe oraz duże poligony były monitorowane przez wydziały specjalne (np. Osobyj Otdiel 1. gwardiejskiej tankowej armii, Osobyj Otdiel 40. obszczewoj-skowej armii, Osobyj Otdiel 8. oddzielnej armii PWO, Osobyj Otdiel 31. armiejskiego korpusa, Osobyj Otdiel pri Wojennoj Komiendanturie w Driezdienie, Osobyj Otdiel 6. Witiębsko-Nowgorodskoj gwardiejskiej motostrielkowej diwizii, Osobyj Otdiel 14. Kijewsko-Żytomirskoj diwizii RWSN, Osobyj Otdiel 16. brigady Spiecznaza)¹⁷⁵.

Zarządami wydziałów specjalnych, jak i wydziałami specjalnymi kierowali naczelnicy¹⁷⁶. Specyfika pracy z personelem wojskowym (konieczność zachowania konspiracji w warunkach koszarowych) powodowała, iż na najniższym szczeblu w pododdziałach, do kompanii (*roty*) włącznie, oraz w mniejszych obiektach wojskowych – zadania oficerów operacyjnych (*opierupołnomocennyh*) wykonywali pozaetatowi „informatory-rezydenci” (*agienty-gruppowody*), którzy byli w stanie prowadzić i samodzielnie kierować działaniami innych tajnych współpracowników w ramach danej jednostki¹⁷⁷.

W Wojskach Pogranicznych KGB struktura była podobna. Na poziomie dowództw: okręgów pogranicznych (*pogranicznych okrugow*), pułków granicznych (*pogranicznych polkow*), oddziałów granicznych (*pogranicznych otriadow*), brygad okrętów straży (*brigad storozewych korablej*), jak również samodzielnych pułków lotniczych wojsk pogranicznych (*otdielnych pogranicznych awiapolkow*) zorganizowano wydziały specjalne (np. Osobyj Otdiel Zapadnego Pogranicznego Okruga, Osobyj Otdiel Wostocznego Pogranicznego Okruga, Osobyj Otdiel oddzielnego Arkticzeskogo pogranicznego otriada) zarządzane przez naczelników¹⁷⁸. Sieć kontrwywiadu funkcjonowała także na niższych szczeblach: komendantur (*komiendantur*), grup manewrowych (*maniewriennyh grupp*), punktów kontrolnych (*kontrolno-propusksnyh punktow*) oraz strażnic (*zastaw*)¹⁷⁹.

nogo kontrrazwiedzika... Zarządy wydziałów specjalnych KGB dzieliły się na wydziały (W. Kramar, *Gruppa w Driezdienie byla niebolszaja, no moszniaja*, http://www.vpk-news.ru/article.asppr_sign=archive.2005.114.articles.names_01 [10 III 2006]).

¹⁷⁵ J. Nikołajew, *Budni wojennogo kontrrazwiedzika...*; M. Gołobow, *Wospominanija wojennogo kontrrazwiedzika...*, s. 154, 198, 227, 290, 299, 306; A. Knight, *The KGB...*, s. 260.

¹⁷⁶ J. Nikołajew, *Budni wojennogo kontrrazwiedzika...*; M. Gołobow, *Wospominanija wojennogo kontrrazwiedzika...*, s. 154, 198, 227.

¹⁷⁷ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 57; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 121–122; W. Suworow [W. Rezun], *Żołnierze wolności...*, s. 217–219; *Organization of the Committee for State Security*, http://www.ulfsbo.nu/kgb/kgb_2.html [21 II 2006]; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 357.

¹⁷⁸ J. Reitz, *The Soviet Security Troops...*, s. 283; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB...*, s. 105; J. Nikołajew, *Budni wojennogo kontrrazwiedzika...*; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 121; A. Knight, *The KGB...*, s. 241, 261.

¹⁷⁹ *Pogranicznije wojska sowietskogo i postsowietskogo pieriodow* [w:] *Istorija pogranicznioj służby*, <http://www.rustrana.ru/print.php> [26 III 2006]; *Silowyje struktury SSSR w posliewojennyj...*, http://www.novostroy.ru/html/points/voin_history_1.htm [28 III 2006]; J. Reitz, *The Soviet Security Troops...*, s. 285; A. Knight, *The KGB...*, s. 241; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 304.

Od stycznia 1975 r. do „puczu sierpniowego” w ramach terenowego aparatu 3. Zarządu (Głównego) KGB dokonano następujących zmian organizacyjnych: w lutym 1979 r., w związku z utworzeniem Głównego Dowództwa ds. Wojsk Dalekowschodnich (Głównego Komandowania po Wojskam Dalniego Wostoka), zorganizowano przy nim Zarząd Wydziałów Specjalnych KGB (Uprawlenije Osobych Otdielow po Wojskam Dalniego Wostoka)¹⁸⁰; we wrześniu 1984 r., w związku z utworzeniem trzech pozostałych dowództw kierunków operacyjnych: Zachodniego, Południowo-Zachodniego oraz Południowego – zorganizowano przy nich odpowiednie zarządy wydziałów specjalnych KGB (Uprawlenije Osobych Otdielow po Wojskam Zapadno-Naprawlenija, Uprawlenije Osobych Otdielow po Wojskam Jugo-Zapadno-Naprawlenija, Uprawlenije Osobych Otdielow po Wojskam Južno-Naprawlenija)¹⁸¹.

7. Ocena skuteczności działań

W 1984 r. Centralna Agencja Wywiadowcza opracowała ściśle tajny raport zatytułowany *Wywiad Radziecki: KGB i GRU*. Była to kompleksowa analiza struktur, środków, metod, sposobów działania, morale, jak również relacji z otoczeniem (partią, rządem i społeczeństwem) obu wymienionych służb. Większość informacji dotyczyła ich funkcjonowania za granicą¹⁸².

W zakresie odnoszącym się do pracy 1. Zarządu Głównego stwierdzono, iż ponad 3 tys. oficerów KGB operujących z terenu legalnych rezydentur (w ponad stu krajach świata) „dąży przede wszystkim do dotarcia do struktur rządowych, służb bezpieczeństwa i wywiadu USA, NATO i ChRL. W praktyce większość działań operacyjnych KGB nie zbliża się do realizacji tak wygórowanych zadań”¹⁸³. Mimo to w latach 1975–1991 do źródeł informacji wywiadu KGB dołączyło czterech oficerów CIA i trzech FBI, co w konsekwencji doprowadziło do wykrycia kilkunastu „kretów” w szeregach KGB i GRU oraz sparaliżowało niemal wszystkie operacje prowadzone przez zachod-

¹⁸⁰ W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija...*, s. 6; A. Lienskij, M. Cybin, *Sowietskije suchoputnyje wojska...*, s. 219; J. Nikolajew, *Budni wojennogo kontrrazwiedzika...*; T. Kochran, W. Arkin, D. Sends, *Jadiernoje woorużienije SSSR...*, s. 78.

¹⁸¹ W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija...*, s. 6; A. Lienskij, M. Cybin, *Sowietskije suchoputnyje wojska...*, 11–12; B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu...*, s. 170, 195, 202; J. Nikolajew, *Budni wojennogo kontrrazwiedzika...*; T. Kochran, W. Arkin, D. Sends, *Jadiernoje woorużienije SSSR...*, s. 78.

¹⁸² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU... Kopię raportu dostarczył KGB w 1985 r. ówczesny szef sekcji radzieckiej kontrwywiadu w Wydziale Radzieckim/Europy Wschodniej Zarządu Operacyjnego CIA, Aldrich Ames. Rosjanie przekazali go później m.in. polskim służbom – jest dostępny w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (D. Wise, *Nightover: How Aldrich Ames Sold the CIA to the KGB for \$4,6 Million*, New York 1995, s. 125). Poza jednym zdaniem raportu zacytowanym w książce Wise’a niniejsza publikacja jest pierwszą, w której szerzej wykorzystano zawarte w nim oceny i informacje.

¹⁸³ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 102.

nie służby wywiadowcze na terenie Związku Radzieckiego w ostatnich sześciu latach jego istnienia¹⁸⁴. Dlatego Amerykanie wysoko oceniali finezjny w stosunku do przeciętnego stanu osiąganego w innych sferach funkcjonowania radzieckiej rzeczywistości poziom wyszkolenia kadr wywiadu: „Prawie wszyscy oficerowie operacyjni są absolwentami uniwersytetów, znającymi język i zwyczaje kraju, w którym działają. Są doświadczeni, dobrze dostrojony do otoczenia [...] dobrze poinformowani o bieżących wydarzeniach, posiadają naturalne kontakty z obywatelami państw zachodnich”¹⁸⁵. W porównaniu do oficerów służb państw zachodnich byli bardziej nastawieni na werbunek konkretnych osób legitymujących się dostępem do ściśle określonych informacji (a nie do jakichkolwiek tajemnic w ogóle), stąd gotowi byli poświęcić wiele lat na powolny, ale systematyczny i naturalny rozwój kontaktów z potencjalnym źródłem¹⁸⁶. W stosunku natomiast do swoich kolegów z GRU byli – przeważnie bardziej doświadczeni i mniej agresywni. Do minusów, oprócz nadmiernej skłonności do alkoholu, zaliczano uporczywe przywiązanie do ideologii marksistowsko-leninowskiej, co – jak sądzono – wpływało negatywnie na skuteczność wielu działań werbunkowych¹⁸⁷. Według opinii licznych oficerów amerykańskiego wywiadu „w sferze szpiegostwa agenturalnego zarówno CIA, jak i KGB mają na swoim koncie niezwykle mistrzowskie posunięcia przeciwko sobie”¹⁸⁸. Wiele unikatowych danych z różnych regionów globu dostarczał również 16. Zarząd, który na bieżąco odczytywał zaszyfrowane przekazy łączności radiowej większości państw świata¹⁸⁹.

Wszelako w raporcie CIA podkreślono, iż „głównym przedmiotem działania KGB pozostaje wewnętrzne bezpieczeństwo państwa i działania kontrwywiadowcze”¹⁹⁰. Pośrednim potwierdzeniem tej tezy był fakt, iż w ramach pionu wywiadu zagranicznego (1. Zarządu Głównego) oraz wywiadu sygnałowego (16. Zarządu) zatrudniano łącznie zaledwie około 5 proc. pracowników kadrowych komitetu¹⁹¹. Zdecydowaną większość personelu wykorzystywano natomiast do działań nastawionych na szeroko rozumianą

¹⁸⁴ D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 105, 113–114. Najcenniejszymi byli bez wątpienia Aldrich Ames z CIA (współpracował ze służbami z KGB/SWR w latach 1985–1994) oraz Robert Hanssen z FBI (kooperował z GRU i KGB/SWR z przerwami od 1979 do 2001 r.). Mniej cenne informacje dostarczyli: Edwin Moore, były pracownik CIA (współpracował z KGB w 1976 r.), David Barnett, pracujący uprzednio w CIA (współpracował z KGB w latach 1976–1980), Richard Miller z FBI (1984), Edward Lee Howard z CIA (1984–1985) oraz Earl Pitts z FBI (1987–1996). Zob. *ibidem*.

¹⁸⁵ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 82.

¹⁸⁶ R. Kessler, *CIA od środka. Ujawnione tajemnice najpotężniejszego wywiadu na świecie*, Warszawa 1994, s. 66.

¹⁸⁷ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 82.

¹⁸⁸ R. Kessler, *CIA od środka...*, s. 67.

¹⁸⁹ Dane odnoszące się jeszcze do 1967 r. wskazywały na odczytanie 188 440 szyfrotelegramów ze 115 państw (D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 268).

¹⁹⁰ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 68. Według wybitnego brytyjskiego specjalisty z teorii wywiadu Michaela Hermana także radziecki wywiad cywilny rozwinął się ze struktur odpowiedzialnych za bezpieczeństwo wewnętrzne państwa (M. Herman, *Potęga wywiadu*, Warszawa 2002, s. 55).

¹⁹¹ R. Pringle, *Andropov's Counterintelligence State*, „International Journal of Intelligence and Counterintelligence” 2000, t. 13, nr 2, s. 195.

kontrolę społeczeństwa i Armii Radzieckiej¹⁹². Ważnym elementem wpływającym na wzrost skuteczności pracy oficerów prowadzących z rozległą siecią osobowych źródeł informacji było ponadto wyraźne odstępianie od masowego stosowania terroru¹⁹³.

Według ocen zawartych w cytowanym raporcie „upływający [od śmierci Stalina – L.P.] czas, respektowanie w większości przypadków przez KGB radzieckiego prawa, nieustanny impuls propagandowy wskazujący przydatność pracy »czekistów« w walce z obcą działalnością wywrotową oraz szeroki udział pracowników KGB w użytecznych programach społecznych spowodowały, że KGB zyskał obecnie większy szacunek i nie budzi już takiego strachu ogółu społeczeństwa jak niegdyś”¹⁹⁴. Względnie skuteczne, choć trwające kilka dekad, przewartościowanie wizerunku organów bezpieczeństwa pozwoliło uzyskać wzrost zaufania mieszkańców Związku Radzieckiego, co w oczywisty sposób musiało skutkować poprawą efektywności operacyjnej¹⁹⁵.

Mimo odejścia od wykorzystania masowego terroru jako narzędzia sprawowania władzy nadal jednak pewna część obywateli, zwłaszcza inteligencji, odnosiła się z nieufnością bądź do ideologii komunistycznej w ogóle, bądź do konkretnych sposobów i stylu jej realizacji, zwłaszcza w sferze zarządzania krajem. Na początku lat osiemdziesiątych Jurij Andropow szacował ich liczbę na około 8,5 mln, co stanowiło nieco ponad 3 proc. populacji całego ZSRR¹⁹⁶. Publiczne wyrażanie krytyki było jednak zjawiskiem nader rzadkim. Wynikało to z faktu, iż potencjalni dysydenci byli traktowani wrogo nie tylko przez KGB, lecz także przez większość współobywateli, uważających takie postępowanie przede wszystkim ze względu na ryzyko przysporzenia potencjalnych problemów rodzinie i znajomym za wątpliwe moralnie¹⁹⁷. W oficjalnej

¹⁹² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 68.

¹⁹³ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy...*, t. 2, s. 198.

¹⁹⁴ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 36. Nawet w dobie późnej „pieriestrojki” (na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych) aż 40 proc. ankietowanych obywateli radzieckich uważało komitet za instytucję godną zaufania (A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czełkiści...*, s. 91).

¹⁹⁵ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 37–38.

¹⁹⁶ O. Chłobustow, *Pierieciwaja zanowo: niezwiestnyj Andropow* [w:] *Komanda Andropowa...*, s. 228. Zapewne większość z nich wierzyła w możliwość skutecznego zreformowania Związku Radzieckiego (M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 422).

¹⁹⁷ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 37, 69; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 29. Do penalizacji działalności „dysydenckiej” wykorzystywano najczęściej trzy artykuły kodeksu karnego RFSRR z 27 X 1960 r.: art. 70 („prowadzenie antyradzieckiej agitacji i propagandy”, zagrożone karą pozbawienia wolności w obozie pracy od sześciu miesięcy do siedmiu lat, z możliwością połączenia z karą zsyłki do pięciu lat, bądź zastosowania samodzielnej kary zsyłki od dwóch do pięciu lat), jak również – wprowadzone nowelizacją z 16 IX 1966 r. – art. 190-1 („rozpowszechnianie fałszywych plotek, szkalujących radziecki ustroj państwowy i społeczny”, zagrożone karą pozbawienia wolności od roku do trzech lat w więzieniu, pobytu w obozie pracy do roku lub grzywną do 100 rubli) oraz art. 190-3 („organizowanie lub aktywne uczestnictwo w zbiorowych akcjach powodujących zakłócenie porządku społecznego”, także zagrożone karą pozbawienia wolności od roku do trzech lat w więzieniu, pobytu w obozie pracy do roku lub grzywną do 100 rubli). Zob.: *Kodeks karny RSFRR, kodeks karnoprosesowy RSFRR, Ustawa o ustroju sądów RSFRR*, Warszawa 1961, s. 50–51; Central Intelligence Agency, *Intelligence Report Annex: The Stalin Issue and the Soviet Leadership Struggle, 17 July 1968, CSI-2001-00027*, s. 111; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 253; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czełkiści...*, s. 129. W latach 1966–1986 na podstawie art. 70 oraz

propagandzie próbowano nawet stworzyć wrażenie, że dysydenci zostali „kupieni” przez zachodnie wywiady¹⁹⁸. Dlatego do połowy lat osiemdziesiątych, wykorzystując głównie pozaprawne metody działania, m.in.: prowokacje, ciężkie pobicia (niekiedy śmiertelne), nielegalne przeszukania mieszkań, kradzieże dokumentów, kompromitujące plotki, bezpodstawne oskarżenia o popełnienie przestępstw lub wykroczeń, podstawianie świadków w procesach karnych, nieformalne naciski na prokuratorów i sędziów, zamykanie (w trybie administracyjnym) w szpitalach psychiatrycznych (wraz z poddawaniem przymusowemu kuracjom farmakologicznym), bądź przymusowe wydalenia z kraju (tzw. wymuszoną emigrację), radziecki ruch dysydencki udało się niemal kompletnie zneutralizować¹⁹⁹.

Paradoksalnie znacznie skromniejsze rezultaty przyniosła podjęta na początku lat osiemdziesiątych z inicjatywy Andropowa i realizowana przez komitet kampania antykorupcyjna. Wynikało to nie tylko z faktu wielopokoleniowej (sięgającej korzeniami jeszcze czasów carskich) akceptacji społecznej i faktycznej tolerancji władz dla szeroko rozpowszechnionych w ZSRR zachowań korupcyjnych, lecz po części z powodu postrzegania wspomnianej akcji jako narzędzia eliminacji potencjalnych konkurentów politycznych w aparacie partyjno-państwowym (zwłaszcza zaś ludzi wywodzących się z uprzednio niezwykle wpływowej „mafii dniepropietrowskiej” Breżniewa)²⁰⁰.

art. 190-1 skazano 2468 osób (w tym około 2 tys. na podst. art. 190-1). Większość potencjalnych opozycjonistów zrezygnowała z „wrogiej” działalności po przeprowadzanych w budynkach KGB rozmowach „profilaktycznych”. W 1979 r. na 15 580 osób, z którymi rozmawiali pracownicy pionu ds. walki z „dywersją ideologiczną”, zaledwie 107 (0,68 proc.) nie zaprzestało działalności. Także Centralna Agencja Wywiadowcza uważała rozmowy „profilaktyczne” za najskuteczniejszą metodę nacisku KGB na dysydentów (O. Chłobustow, *Pieriecitywaja zanowo... [w:] Komanda Andropowa...*, s. 229; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 200; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB...*, s. 482; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści...*, s. 82–84; AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 69–70). Za pomoc dysydemtom w sierpniu 1978 r. aresztowano pracownika operacyjnego 5. Służby Zarządu KGB RFRR ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego kpt. Wiktora Oriechowa. Skazano go na 8 lat pozbawienia wolności (J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 193–196).

¹⁹⁸ R. Pringle, *Andropov's Counterintelligence State...*, s. 194.

¹⁹⁹ AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 24, 68–71; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści...*, s. 81–84, 94, 114; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 252–258; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 127–134; *idem*, *KGB dzisiaj...*, s. 29, 357–358; W. Bukowski, *Moskiewski proces...*, s. 171–191. Podstawę prawną do wykorzystania psychiatrii dla celów politycznych stanowiła Instrukcja Ministerstwa Zdrowia z 10 X 1961 r. „o niezwłocznej hospitalizacji chorych psychicznie stanowiących powszechne niebezpieczeństwo”, dająca milicji możliwość przymusowego internowania w szpitalu psychiatrycznym bez zgody sądu, a nawet wiedzy najbliższej rodziny. Liczba szpitali znajdujących się w gestii MSW, które wykorzystywano do przetrzymywania dysydentów, wzrosła z dwóch w 1964 do czterech w 1966 r. W 1968 r. utworzono jeszcze pięć szpitali, zaś 10 lat później – kolejnych osiem (B. Brząkiewicz, *Psychiatria radziecka jako instrument walki z opozycją polityczną w latach 1918–1984*, Toruń 2004, s. 78–79; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 506507; *idem*, *Andropow...*, s. 132–133).

²⁰⁰ A. Awtorchanow, *Od Andropowa do Gorbaczowa*, Warszawa 1990, s. 41. Do 1981 r. nie upubliczniano spraw korupcyjnych dotyczących wyższych urzędników. Pierwsza (w okresie rządów Breżniewa), z 1975 r., o mało nie doprowadziła do postawienia w stan oskarżenia ówczesnego przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej Uzbekistanu Sagdy Sirazidinowa, druga natomiast zakończyła się w lutym 1979 r. dymisją ministra przemysłu rybnego Aleksandra Iszkowa i jego zastępcy Władimira Rytowa (w następstwie aresztowania około dwustu pracowników ministerstwa). Dlatego właściwym początkiem kampanii antykorupcyjnej stało się dopiero aresztowanie 26 I 1982 r. handlarza diamentów,

Kampania zbiegła się zarazem z tajemniczą serią nagłych zgonów niektórych wpływowych postaci ówczesnego establishmentu, zwłaszcza na szczeblu republik związkowych. Według opinii znanego sowietologa Abdurachmana Awtorchanowa mogło to oznaczać, „że istniał jakiś głęboko zakonspirowany trybunał nadzwyczajny do spraw przestępstw wyższych dostojników partyjnych i państwowych, których nie można było postawić przed zwykłym sądem, nie dyskredytując reżimu”²⁰¹.

Na rok przed objęciem władzy przez Gorbaczowa CIA wysoko oceniała pracę komitetu, stwierdzając, że „mimo licznych przejawów bałaganu, korupcji, a nawet operacyjnej nieudolności, radzieckie służby bezpieczeństwa i wywiadu są zazwyczaj zdolne i bardzo skuteczne w działaniu. Radziecki wewnętrzny aparat bezpieczeństwa nie ma sobie równych, gdy mowa o skuteczności zapewnienia wewnętrznego porządku i niewolniczego przestrzegania dyscypliny partyjnej”²⁰².

a zarazem przyjaciela córki Breżniewa, Borisa Burjace, jak również dyrektora Zarządu Cyrków w Ministerstwie Kultury Anatolija Koliewatowa i jego zastępcy Wiktora Gorskigo. Po odejściu Andropowa z KGB w maju 1982 r. kampania na kilka miesięcy ucichła. Jeszcze przed śmiercią Breżniewa, 30 X 1982 r., zatrzymano dyrektora największego moskiewskiego sklepu „Gastronom nr 1” i jednocześnie byłego kierowcę Wiktora Griszyna – Jurija Sokołowa wraz z czternastoma jego pracownikami. Kilka dni później popełnił samobójstwo dyrektor „Gastronoma nr 2” Siergiej Nonijew. Po „introdukcji” nowego genseka sięgnięto do znacznie bardziej radykalnych rozwiązań. Zwolniono wówczas ze stanowisk ministrów: komunikacji lądowej – Iwana Pawłowskiego (29 XI 1982 r.), spraw wewnętrznych – Nikołaja Szczelokowa (16 XII 1982 r.) oraz handlu – Aleksieja Strujewa (21 I 1983 r.). Spośród aresztowanych co najmniej osiem osób skazano na śmierć przez rozstrzelanie. Znaleźli się wśród nich: wspomniani uprzednio Rytow (wyrok wykonano w 1982 r.) i Sokołow (rozstrzelany 14 XII 1984 r.), a ponadto przewodniczący „Technoproeksportu” – Jurij Smieljakow (wyrok wykonano w styczniu 1984 r.), dyrektor wydziału importu „Technoproeksportu” (rozstrzelany w styczniu 1984 r.), jak również czterech oficerów milicji MSW. W styczniu 1984 r. przystąpiono natomiast do aresztowań podejrzanych w tzw. sprawie uzbeckiej (P. Shozimov, B. Beshimov, K. Yunusova, *The Ferghana Valley during Persetroika 1985–1991* [w:] *Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*, red. S. Staar, New York 2011, s. 181; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, t. 3: *Union Republics*, Directorate of Intelligence, May 1975 A (CR) 75-18, s. 281; *USSR Facts & Figures Annual*, Gulf Breeze 1981, s. 207; F. Razzakow, *Bandity wriemien socjalizma. Chronika rossijskoj priestupnosti 1917–1991*, Moskwa 1996, s. 213; L. Mliczyn, *Andropow...*, s. 314–315, 348–357; D. Doder, *Shadows and Whispers: Power Politics Inside the Kremlin from Brezhnev to Gorbachev*, New York 1986, s. 57–57, 200; *Sowiet Narodnych Komissarow SSSR...*, s. 48, 78, 93).

²⁰¹ A. Awtorchanow, *Od Andropowa...*, s. 41. Pomiędzy październikiem 1980 a grudniem 1982 r. zmarli w ten sposób: zastępca członka Biura Politycznego KC KPZR i I sekretarz KC KPZR Białorusi Piotr Maszerow (zderzenie służbowej wołgi z ciężarówką 4 X 1980 r.), przewodniczący Rady Ministrów Kirgizji Sultan Ibrachimow (zastrzelony w przysanatoryjnym szpitalu przez nieznanych sprawców 4 XII 1980 r.), zastępca przewodniczącego KGB Sjemion Cwigun (19 I 1982 r., samobójstwo z broni krótkiej), II sekretarz KC KPZR Ukrainy (odpowiedzialny za kadry) Iwan Sokołow (1 X 1982 r., okoliczności śmierci nieznanne), sekretarz Prezydium Rady Najwyższej ZSRR i zastępca członka KC KPZR Michaił Georgadze (23 XI 1982 r., samobójstwo), a ponadto trzej pierwsi sekretarze obwodowych komitetów partyjnych (Gawrił Czirjajew w Jakucji, Raszyd Musin w Tatarii i Dżabar Rasułow w Tadżykistanie), jak też II sekretarz obwodowego komitetu KPZR Nikołaj Susłow w Leningradzie (*ibidem*; N. Zienkowicz, *Kremłowska księga zamachów*, Warszawa 1997, s. 192–210; R. Mitchell, *Getting to the Top in the USSR: Cyclical Patterns in the Leadership Succession Process*, Stanford 1990, s. 75–76; F. Razzakow, *Bandity wriemien socjalizma...*, s. 199, 208–209; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, t. 2: *RSFSR Organizations*, National Foreign Assessment Center, July 1980 CR 80-13212, s. 136, 195–196; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, t. 3: *Union Republics*, National Foreign Assessment Center, March 1979 CR 79-11484, s. 131).

²⁰² AIPN, 01538/9, Wywiad radziecki – KGB i GRU..., k. 39.

Wraz z ogłoszeniem „pieriestrojki” i „głasności” inspirowane odgórnie przez władze (początkowo nader ostrożne) poszerzanie zakresu dopuszczalnej krytyki w krótkim czasie (od 1987 r.) uległo gwałtownemu przyspieszeniu, doprowadzając wbrew intencjom reformatorów do niemal zupełnego zaniku, wcześniej wyraźnie widocznego w Związku Radzieckim (choć od śmierci Stalina w znacznie złagodzonej formie), społecznego i indywidualnego poczucia strachu. W konsekwencji z coraz większą śmiałością szerokie kręgi społeczne zaczęły po raz pierwszy niemal otwarcie krytykować nie tylko panujący od lat bałagan i nieudolność urzędników (najczęściej niskiego i średniego szczebla), lecz także „wypaczenia” okresu stalinowskiego, a nawet niekwestionowane za Chruszczowa dogmaty ustrojowe i kwestie narodowościowe, co w rezultacie musiało doprowadzić do naruszenia filarów całego systemu funkcjonowania radzieckiej państwowości²⁰³.

Stopniowe „legalizowanie” przez władze publicznej krytyki oraz nieustanne akcentowanie potrzeby wzrostu praworządności w działaniach organów państwowych uniemożliwiało zarazem powrót do wykorzystywanych uprzednio przez KGB pozaprawnych metod działania, analogicznych do tych z czasów Breżniewa bądź Andropowa²⁰⁴. W latach 1989–1991 było już oczywiste, iż pozbawiony możliwości stosowania starych instrumentów komitet nie był w stanie odnaleźć się w nowej sytuacji (w dodatku sam stopniowo stawał się przedmiotem krytyki²⁰⁵). Także sądowe metody

²⁰³ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 462, 471–472; F. Thom, *Czas Gorbaczowa*, Warszawa 1990, s. 34–37; M. Heller, *Siódmy sekretarz. Blask i nędza Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993, s. 143, 148, 158–159.

²⁰⁴ Wykorzystywanie psychiatrii dla celów politycznych zakończyło się w styczniu 1988 r., kiedy z podległych MSW 21 przywiezionych szpitali 16 przekazano Ministerstwu Zdrowia, natomiast 5 pozostałych zamknięto (L. Młieczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 507; *idem*, *Andropow...*, s. 133; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991* [w:] *Czekaści...*, s. 83, 120; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 68–69).

²⁰⁵ Według analiz komitetu spośród około 900 artykułów opublikowanych w radzieckiej prasie w 1989 r. około 70 proc. miało wyraźnie krytyczne nastawienie do KGB, 20 proc. – neutralne, a jedynie w 10 proc. można było znaleźć akcenty pozytywne. Najbardziej dotkliwe głosy krytyki (publikowane, począwszy od czerwca 1990 r.) pochodziły od oficerów KGB. Byli wśród nich także pracownicy aparatu centralnego: były naczelnik kontrwywiadu zagranicznego 1. Zarządu Głównego gen. mjr. Oleg Kaługin, były rezydent w Danii płk Michaił Ljubimow, pracownik operacyjny 2. Zarządu Głównego mjr Władimir Morozow, kadrowi funkcjonariusze 5. Zarządu płk Jarosław Karpowicz oraz ppłk Aleksandr Kiczichin, wreszcie analityk jednego z instytutów badawczych KGB płk Władimir Rubanow. Spośród jednostek terenowych KGB znane są nazwiska pracownika operacyjnego 2. Służby Zarządu KGB RFRR ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego ppłk. Walentina Korolewa oraz oficera Zarządu KGB w Wołgogradzie mjr. Aleksandra Mawrina. Największy rezonans społeczny wywołał opublikowany na łamach „Rossijskoj Gaziety” 29 XI 1990 r. list otwarty 64 funkcjonariuszy Zarządu KGB ds. Obwodu Swierdłowskiego skierowany do przewodniczącego KGB (O. Chłobustow, *Awgust 1991. Gdzie był KGB?*..., s. 127; J. Albac, *Mina zamiedliennogo...*, s. 34, 37, 48, 51, 60, 190–191, 200; L. Młieczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 582; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 521; M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth...*, s. 28–29, 74–80). Publiczna krytyka wyrażana przez pracowników KGB w poważnym stopniu komplikowała wysiłki Kriuczkowa dotyczące nadania komitetowi wizerunku profesjonalnej służby działającej w ramach prawa. Poza podniesieniem statusu Biura Prasy do rangi zarządu oraz znacznie częstszej obecności – zwłaszcza przewodniczącego – w mediach otworzono po raz pierwszy dostęp do archiwów dla wybranych dziennikarzy i historyków. Niektóre

represji, częściowo z powodu depenalizacji określonych zachowań bądź ograniczenia ich karalności, nie uchodziły wśród pracowników KGB za tak skuteczne jak poprzednio²⁰⁶. Brak mentalnego wyzwolenia kierownictwa komitetu od idei fetyszujących kult siły przejawiał się również w podporządkowywaniu KGB regularnych jednostek wojskowych. Powodowało to, iż w sytuacjach kryzysowych w ogóle nie reagowano na większe zamieszki (mimo znacznego ryzyka ich eskalacji) albo w skrajnych przypadkach świadomie doprowadzano do masakry. Częściowo wynikało to też z braku wyraźnych dyspozycji politycznych sekretarza generalnego KPZR, a później prezydenta Związku Radzieckiego²⁰⁷.

Można zatem stwierdzić, iż KGB mógł skutecznie funkcjonować jedynie w warunkach państwa potencjalnie opresyjnego (choć niekoniecznie realnie wykorzystującego posiadany aparat przymusu), w którym prawa podmiotowe posiadały jedynie charakter propagandowy, zaś głównym czynnikiem działań jednostki w sferze publicznej było motywowane strachem samoograniczanie korzystania z formalnie przysługujących jej wolności obywatelskich. Wraz z realnym upodmiotowieniem obywateli ZSRR, opartym na braku przyzwolenia władz na stosowanie pozaprawnych form represji wobec szerokich warstw społecznych, komitet nie był już w stanie skutecznie pełnić funkcji „tarczy i miecza” tak funkcjonującego systemu ustrojowego.

pomysły ocierały się o ironię, np. propozycja powrotu do Związku Radzieckiego złożona zbieglemu do Wielkiej Brytanii byłemu pułkownikowi radzieckiego wywiadu Olegowi Gordijewskiemu czy wybory „miss KGB” – w tej roli obsadzono dwudziestotrzyletnią Katię Majorową (A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz...*, s. 521–522; L. Mliczyn, *Priedsiedatieli KGB...*, s. 581; D. Remnick, *Grobowiec Lenina. Ostatnie dni radzieckiego imperium*, Warszawa 1997, s. 385–387; M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth...*, s. 26).

²⁰⁶ Dekretem z 8 IV 1989 r. o wprowadzeniu zmian i uzupełnień do ustawy o odpowiedzialności karnej za przestępstwa przeciwko państwu zmodyfikowano treść art. 70 oraz uchylono art. 190-1. Jednak już wcześniej Gorbaczow zwolnił z miejsc odosobnienia niemal wszystkich więźniów politycznych. Według stanu na 25 XII 1986 r. karę z art. 190-1 odbywało jeszcze 301 osób, zaś 1 V 1987 r. – już tylko 98 (M. Heller, *Siódmy sekretarz...*, s. 157; M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992, s. 75; W. Bukowski, *Moskiewski proces...*, s. 301; Notatka przewodniczącego KGB, prokuratora generalnego ZSRR, przewodniczącego Sądu Najwyższego ZSRR oraz ministra sprawiedliwości nr 2521-Cz z 26 XII 1986 r. w sprawie zwolnienia z odbywania kary wyodrędnionej kategorii osób (ob oswożeniu i o odbywania nakazania k ugołownoj otwietwiennosti otdielnych katiegorii lic), <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/ BUK/GBARC/pdfs/sovter75/no.2521-4.pdf> [17 III 2006]). W tej sytuacji nie było już podstaw do wzywania radzieckich obywateli na „rozmowy profilaktyczne”. Ich liczba spadła zatem z 15 274 w 1985 r. do 10 275 w następnym roku. W 1989 r. odnotowano jedynie 338 takich „rozmów” (A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści...*, s. 131–132).

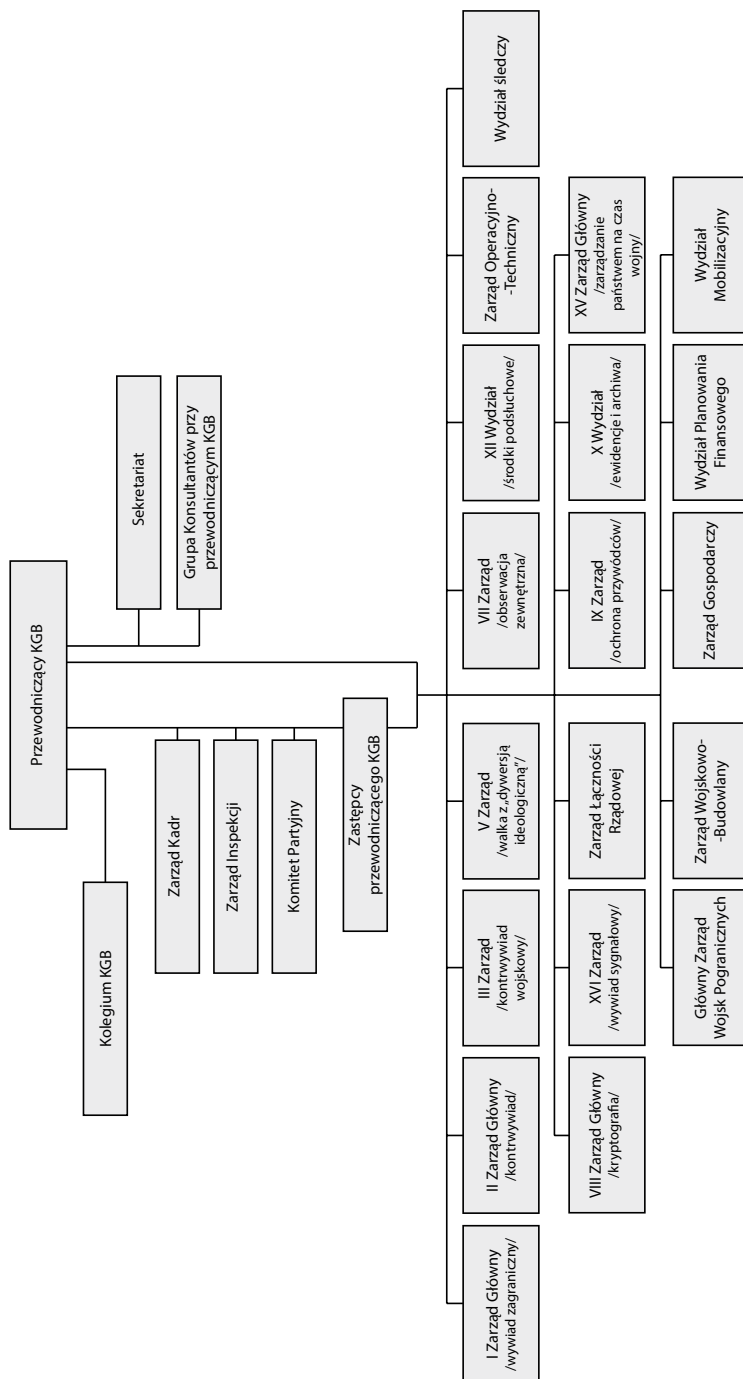
²⁰⁷ Przykładem zbyt późnej reakcji komitetu były wydarzenia pomiędzy 13 a 19 I 1990 r. w Baku. Podczas antyormiańskiego pogromu Azerowie – przy biernej postawie sił porządkowych – zlinczowali 57 osób. Istniały nawet uzasadnione sugestie, że zamieszki sprowokowało właśnie KGB. Niewątpliwą prowokacją, będącą jednocześnie jaskrawym przykładem zupełnie nieuzasadnionego użycia siły, była natomiast masakra czternastu Litwinów w nocy z 12 na 13 I 1991 r. przy wieży telewizyjnej w Wilnie przez grupę antyterrorystyczną „A-7”, podlegającą 7. Zarządowi KGB (A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2003, s. 277–279, 350–356; A. Roxburgh, *The Second Russian Revolution: The Struggle for Power in the Kremlin*, New York 1992, s. 167, 202; N. Zienkiewicz, *1985–1991. Chto eto bylo?*, Moskwa 2005, s. 282–284; M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 502–503).

8. Wnioski

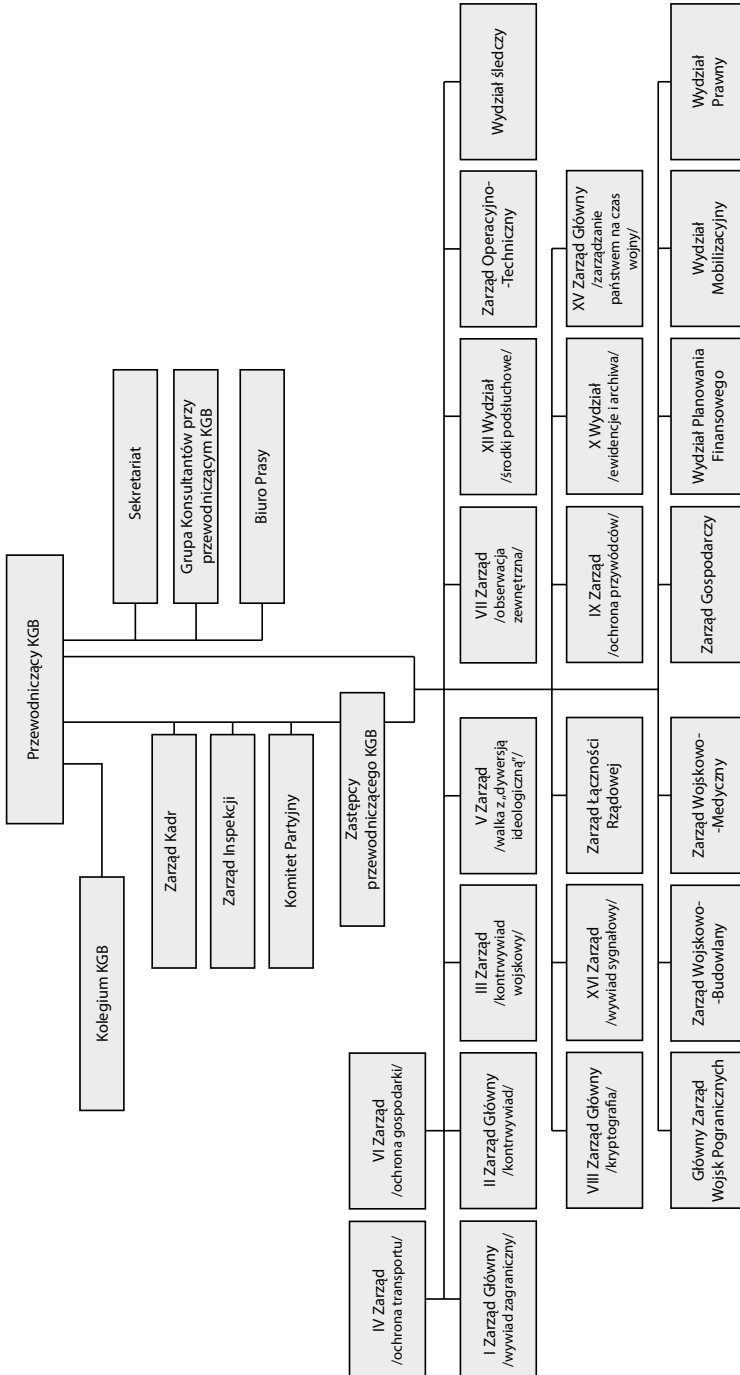
Od momentu powstania Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR stanowił obok Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego oraz Armii Radzieckiej jeden z trzech filarów tzw. triady władzy, gwarantującej przez dziesięciolecia względnie stabilne funkcjonowanie radzieckiego państwa²⁰⁸. Jego zasadniczą funkcją było wykrywanie, obserwowanie, kontrolowanie, a w razie potrzeby zwalczanie (dowolnymi metodami) wszystkich (w kraju i za granicą), którzy w jakikolwiek sposób kwestionowali radzieckie realia polityczno-ustrojowe bądź sprzeciwiali się rozrostowi radzieckich wpływów w świecie. Dzięki temu komitet stał się w istocie podstawowym gwarantem utrzymywania komunistycznego totalitaryzmu. Dzieje KGB pokazały jednak dobitnie, iż rzeczywiste koszty funkcjonowania tego typu państwa znacznie przewyższają potencjalne korzyści. Wrogość aparatu władzy do własnych obywateli skutkuje bowiem niemal zawsze adekwatną reakcją zwrotną. I choć przeciętni ludzie rzadko dysponują skutecznymi możliwościami zorganizowania otwartego oporu, często i dość efektywnie mogą korzystać z form „cichego bojkotu”, „indywidualnego nieposłuszeństwa” czy „wewnętrznej emigracji”. W Związku Radzieckim proces ten dotyczył nie tylko osób bezpośrednio poddanych represjom, lecz także szerszego kręgu: ich rodzin, znajomych, a nawet niewielkiej części samego establishmentu (zazwyczaj inteligentniejszej, choć nastawionej bardziej idealistycznie). W konsekwencji uciekające się do stosowania represji instytucje państwa totalitarnego w dłuższej perspektywie produkowały więcej potencjalnych „wrogów”, niż były w stanie tymczasowo „zneutralizować”. Paradoksalnie brak świadomości istnienia owego mechanizmu stał się jednocześnie źródłem niebywałej potęgi KGB, jak i przyczyną jego ostatecznego upadku. Wraz z postępującym procesem przezwyciężania strachu w drodze otwartego podejmowania zagadnień stanowiących polityczne tabu radzieccy obywatele zaczęli bowiem dostrzegać, że zdecydowana większość z nich nie popiera praktyk ustrojowych opartych na bezwzględnym wymuszaniu preferowanych przez państwo postaw. Dlatego w ostatnich dniach istnienia Związku Radzieckiego nie zanotowano żadnych spontanicznych działań społeczeństwa w obronie upadającego imperium. Dzięki temu w sierpniu 1991 r. zamiast uczestniczenia w kolejnej krucjacie przeciwko realnym bądź wirtualnym „wrogom ludu” kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców Moskwy zburzyło pomnik twórcy „Czeki” oraz patrona komitetu – Feliksa Edmundowicza Dzierżyńskiego, zaś w stolicach innych republik ku euforii zgromadzonych tłumów ogłaszano kolejne deklaracje niepodległości. W ten sposób wiek dominacji europejskich totalitaryzmów przeszedł do historii.

²⁰⁸ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 419.

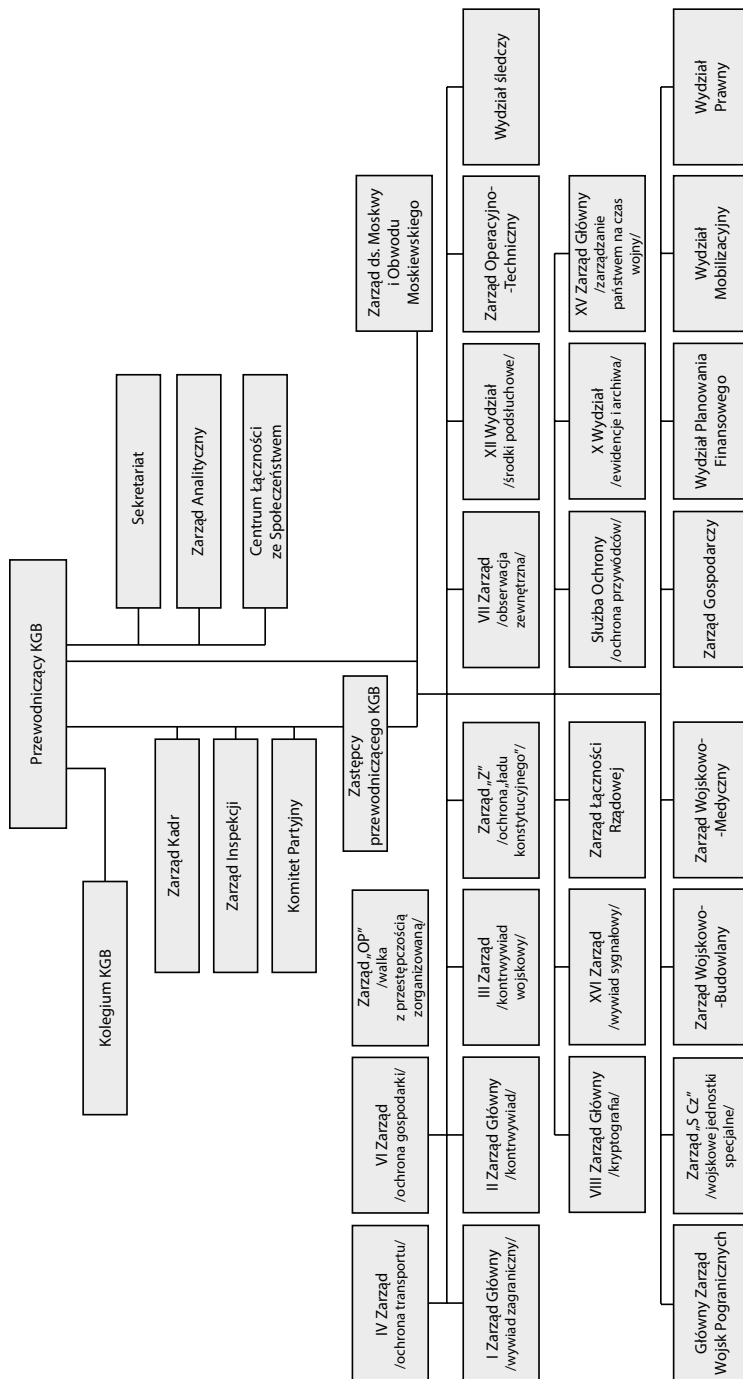
Aneks 1. Schemat ogólnej struktury organizacyjnej Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR na 1 I 1975 r.

Aneks 2. Schemat ogólnej struktury organizacyjnej Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR na 1 I 1983 r.

Aneks 3. Schemat ogólnej struktury organizacyjnej Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR na 1 V 1991 r.

Aneks 4. Dane dotyczące stanów liczebnych jednostek organizacyjnych Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1967–1991

Jednostka organizacyjna	Rok	Stan liczebny pionu według oficjalnych danych KGB		Stan liczebny pionu według szacunków zachodnich ośrodków badawczych i służb specjalnych		Źródła (pozycja źródła/strona)
		ogółem	w tym aparatu centralnego	ogółem	w tym aparatu centralnego	
1. Zarząd Główny	1979	12 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	15/149
	1984	b.d.	b.d.	b.d.	4 tys.	26/83
	1985	16 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	10/145
	1986	b.d.	b.d.	ok. 15 tys.	b.d.	27/32
	1987	b.d.	b.d.	ok. 15 tys.	b.d.	5/19
	1989	ponad 20 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	19/81, 25/108
	1991	b.d.	b.d.	ok. 16 tys.	b.d.	30/316
2. Zarząd Główny	czerwiec 1967	14.263	b.d.	b.d.	b.d.	7/462, 12/-, 16/225, 17/-, 21/714, 22/112, 32/476
	1974	b.d.	b.d.	ok. 25 tys.	b.d.	3/140, 6/70
	1984	b.d.	b.d.	b.d.	ok. 3–3,5 tys.	26/51
3. Zarząd (Główny)	1974	b.d.	b.d.	ok. 8500 (aparatury terenowej wydziałów specjalnych)	b.d.	18/260-261
	1984	b.d.	b.d.	ok. 8 tys.	b.d.	26/56
	1988	b.d.	b.d.	ok. 12 tys.	b.d.	18/261
	1991	b.d.	b.d.	ok. 8500 (aparatury terenowej wydziałów specjalnych)	b.d.	1/33
4. Zarząd	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
5. Zarząd (Zarząd „Z”)	lipiec 1967	b.d.	201	b.d.	b.d.	16/225, 17/-, 21/166, 32/479
	1. 70.	2500	b.d.	b.d.	b.d.	12/-, 13/44, 16/228, 17/32/479
	1982	b.d.	424	b.d.	b.d.	12/-, 13/44, 16/228, 17/-, 21/168, 32/479

Struktury

6. Zarząd	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
7. Zarząd	1974	b.d.	b.d.	ok. 3500	b.d.	3/107
	1980	b.d.	ok. 1 tys.		b.d.	10/165
	1983	b.d.	b.d.	ponad 3 tys.	b.d.	4/358, 6/77
8. Zarząd Główny	l. 80.	b.d.	b.d.	ok. 16 tys.	b.d.	29/156
9. Zarząd (Służba Ochrony)	1967	b.d.	b.d.	ok. 15 tys.	b.d.	18/226
	l. 70.	b.d.	3 tys. (bez służb logistycznych i pułku „kremłowski”)	b.d.	b.d.	14/165
	1985	b.d.	b.d.	ponad 20 tys.	b.d.	27/241
	1991	b.d.	b.d.	ok. 25 tys.	b.d.	30/126, 31/86
10. Wydział	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
12. Wydział	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
15. Zarząd Główny	sierpień 1974	ponad 6 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	28/1
	1976	7 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	28/1
16. Zarząd	1979	b.d.	2 tys.	b.d.	b.d.	24/-
	l. 80.	b.d.	2 tys.	b.d.	b.d.	2/303
Zarząd Operacyjno-Techniczny	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Wydział Śledczy		b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Główny Zarząd Wojsk Pogranicznych	zob. aneks 5					
Zarząd Łączności Rządowej	1984	b.d.	b.d.	ok. 30–50 tys.	b.d.	27/242
	1989	ok. 60 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	8/267, 9/18–19, 20/347, 23/587,
	1991	ok. 60 tys.				31/86
Zarząd Wojskowo-Budowlany	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Zarząd Kadr	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Zarząd Gospodarczy	maj 1967	18 tys.	b.d.	b.d.	b.d.	11/73
Wydział Panowania Finansowego	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Wydział Mobilizacyjny	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Zarząd Inspekcji	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	

Grupa Konsultantów przy przewodniczącym KGB	sierpień 1967	10	10	b.d.	b.d.	21/165, 32/385
Sekretariat	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	
Komitet Partyjny	–	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	

Źródła: J. Albac, *Mina zamiedliennogo diejstwija. Politiczeskij portriet KGB*, Moskwa 1992; B. Anin, A. Pietrowicz, *Radioszpionaż*, Moskwa 1996; J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Warszawa 1991; *idem*, *KGB dzisiaj. Niewidzialna ręka*, Warszawa 1991; Central Intelligence Agency, *Gorbachev's New Foreign Policy Apparatus*, 1 August 1987, CSI-2001-00004; M. Ciesielczyk, *KGB. Z historii rosyjskiej i sowieckiej policji politycznej*, Wrocław 1989; S. Cziertoprud, *Andropow i KGB*, Moskwa 2004; *Encyklopedija siekrietnych służb Rossiji*, oprac. A. Kołpakidi, Moskwa 2004; A. Frołow, *KGB i kontrrazwiedywatielnoje iskusstwo*, Moskwa 2003; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek – egzekucja*, Warszawa 2001; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB [w:] Komanda Andropowa*, Moskwa 2005; O. Chłobustow, *KGB. Szagi stanowlienija*, <http://www.fsb.ru/history/autors/hlobustov3.html> [8 IV 2006]; *idem*, *Sowietskije liudi wprawie znat o diejatielnosti organow KGB*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 2005, nr 11; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB*, Moskwa 2001; O. Kalugin, F. Montaigne, *Spy Master: My 32 Years in Intelligence and Espionage Against the West*, London 1984; *KGB pod rukowodstwom Ju. Wu. Andropowa [w:] Komanda Andropowa*, Moskwa 2005; *KGB: Stranicy istorii*, <http://chekist.ru/article/961> [7 III 2006]; A. Knight, *The KGB. Police and Politisc in the Soviet Union*, Boston – London – Sydney 1988; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossiji*, Sankt-Pietierburg – Moskwa 2001; W. Kriuczkw, *Liczoje dielo*, t. 1, Moskwa 1997; *Łubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MWD-KGB 1917-1991. Sprawocznik*, oprac. A. Kokurin, N. Pietrow, Moskwa 2003; L. Mliczyn, *Andropow*, Moskwa 2006; *idem*, *Priedsiedatieli KGB. Rassiekre-cziemyje sudby*, Moskwa 1999; D. Prochorow, *Cziutkije uszi Moskwy. Radiotiechniczeskaja razwiedka KGB SSSR w 1970–1980-ie gody diejstwowała po wsiemu miru*, „Niezawisimaja Gazieta”, 3 VI 2005; *idem*, *Razwiedka ot Stalina do Putina*, Sankt-Pietierburg 2005; AIPN, 01538/9, Wywiad Radziecki KGB i GRU...; J. Richelson, *Sword and Shield: The Soviet Intelligence and Security Apparatus*, Cambridge 1986; Rozkaz przewodniczącego KGB nr 2426-A z 23 VIII 1974 r. o wprowadzeniu nowych etatów partyjnych w 15. Zarządzie Głównym Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (O wwiedienij oswoboźdiennych partyjnych dołżnostiej dlja 15. Gławnogo uprawlienija Komitieta Gosbiezopasnosti), Archiwum Bukowskiego, <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/ideolog/ct138/2.pdf> [15 III 2006]; W.T. Smith, *Encyclopedia of the Central Intelligence Agency*, New York 2003; J. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, San Francisco – Oxford 1994; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, Warszawa 2010; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB*, Moskwa 2010.

Struktury

Aneks 5. Szacunkowe dane dotyczące stanów liczebnych Wojsk Pogranicznych Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1974–1991

Rok	Stan liczebny oficerów i żołnierzy w służbie czynnej, w tym:			Stan liczebny pracowników cywilnych	Stan liczebny służby czynnej ogółem	Stan rezerw
	w jednostkach bojowych	w jednostkach pomocniczych, logistycznych i ochrony	Łącznie wojskowych w służbie czynnej			
31 XII 1974	129 tys.	28 tys.	157 tys.	8 tys.	165 tys.	294 tys.
31 XII 1975	129 tys.	28 tys.	157 tys.	8 tys.	165 tys.	294 tys.
31 XII 1976	129 tys.	28 tys.	157 tys.	8 tys.	165 tys.	295 tys.
31 XII 1977	129 tys.	28 tys.	157 tys.	8 tys.	165 tys.	295 tys.
31 XII 1978	132 tys.	28 tys.	160 tys.	8 tys.	168 tys.	295 tys.
31 XII 1979	132 tys.	27 tys.	159 tys.	8 tys.	167 tys.	296.000
31 XII 1980	132 tys.	27 tys.	159 tys.	8 tys.	167 tys.	296 tys.
31 XII 1981	132 tys.	26 tys.	158 tys.	8 tys.	166 tys.	297 tys.
31 XII 1982	180 tys.	35 tys.	215 tys.	8 tys.	223 tys.	324 tys.
31 XII 1983	180 tys.	35 tys.	215 tys.	8 tys.	223 tys.	351 tys.
31 XII 1984	180 tys.	35 tys.	215 tys.	8 tys.	223 tys.	351 tys.
31 XII 1985	180 tys.	35 tys.	215 tys.	8 tys.	223 tys.	351 tys.
31 XII 1986	180 tys.	35 tys.	215 tys.	8 tys.	223 tys.	300 tys.
31 XII 1987	180 tys.	35 tys.	215 tys.	8 tys.	223 tys.	290 tys.
31 XII 1988	170 tys.	33 tys.	203 tys.	8 tys.	211 tys.	290 tys.
31 XII 1989	180 tys.	33 tys.	213 tys.	8 tys.	221 tys.	290 tys.
1 VII 1990	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	230 tys.	b.d.
31 XII 1991	b.d.	b. d	b.d.	b.d.	230 tys. *	b.d.

* W 1991 r. Wojska Pograniczne KGB dzieliły się na 12 okręgów pogranicznych i dysponowały: 2 samodzielnymi pułkami granicznymi, 130 oddziałami granicznymi, 10 samodzielnymi pułkami lotniczymi oraz dywizją okrętów dozorowych (złożoną z 23 brygad i 5 samodzielnych dywizjonów). Na uzbrojeniu posiadały m.in.: około 700 transporterów opancerzonych BTR-60 i BTR-70, ponad 230 śmigłowców Mi-8, Mi-24, Mi-26 oraz Ka-25 i Ka-27, około 100 samolotów transportowych An-24, An-26, An-72, Il-76, Tu-134 oraz Jak-40. Wyposażenie liczącej 23 tys. marynarzy Morskiej Dywizji Wojsk Pogranicznych KGB przedstawiono w aneksie 7.

Źródła: J. Collins *U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1970–1983*, Congressional Research Service, Report no. 83-153S, Washington D.C. 27 August 1984, s. 5, 7, 9; *idem, U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1980–1990*, Congressional Research Service, Report no. 90-401, Washington D.C. 6 August 1990, s. 7–9; *The Military Balance*

1990–1991, The International Institute for Strategic Studies-Brassey, London 1990, s. 43; *The Military Balance 1991–1992*, The International Institute for Strategic Studies-Brassey, London 1991, s. 45; W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija w gody „chłodnoej wojny” (1945–1991)*, Tomsk 2004, s. 172.

Aneks 6. Wykaz lądowych pułków Wojsk Pogranicznych Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR w 1983 r.

Nazwa jednostki	Miejsce stałej dyslokacji	Funkcja
105. pułk Wojsk Pogranicznych KGB	Berlin-Karlshorst	ochrona gmachów przedstawicielstwa KGB w NRD
1. samodzielny pułk łączności Wojsk Pogranicznych KGB	Władywostok	ochrona granicy na odcinku od Kamczatki do Władywostoku

Źródła: Pograniec. Forum pograniczników, <http://www.pogranec.ru/forum.php> [27 XII 2006]; A. Sukonkin, *Cziasti i sojedinenija 40-oj Armii*, http://artofwar.ru/s/sukonkin_a_s/text_0130-1.shtml [27 XII 2006].

Aneks 7. Dane dotyczące stanów liczebnych i wyposażenia Morskiej Dywizji Wojsk Pogranicznych Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR w latach 1983–1991

Rok	1 VII 1983	1 VII 1984	1 VII 1985	1 VII 1986	1 VII 1987	1 VII 1988	1 VII 1989	1 VII 1990	1 VII 1991
Stan liczebny	b.d.	b.d.	b.d.	23 tys.	23 tys.	23 tys.	23 tys.	23 tys.	23.000*
Liczba większych okrętów, w tym	> 201	> 204	> 225	> 245	> 265	> 256	> 257	> 264	> 242
fregaty raketowe (klasa „Krivak III”)	–	–	1	2	3	4	5	5	6
fregaty patrolowe (klasa „Grisha II”)	–	–	8	10	15	12	12	12	12
korwety raket. (klasy: „Pauk”/„Svetlyak”)	–	–	–	kilka (>2/-)	15 (15/-)	15 (15/-)	15 (15/-)	25 (24/1)	28 (24/4)
duże kutry patrolowo-torpedowe (klasy: „Stenka”/„Muravej”)	90 (90/-)	> 92 (90/> 2)	99 (95/4)	113 (105/8)	120 (110/10)	120 (110/10)	130 (120/10)	135 (120/15)	130 (115/15)
kutry patrolowe (klasy: „Zhuk”/„Pchela”/„SO-1”)	> 44 (30/12/ kilka)	> 44 (30/12/ kilka)	> 40 (30/8/ kilka)	> 36 (30/4/ kilka)	> 36 (30/4/ kilka)	> 36 (30/4/ kilka)	> 32 (30/-/ kilka)	> 32 (30/-/ kilka)	30 (30/-/-)

Struktury

duże dozorowce (klasy: „Okhtenskiy”/ „Sorum”)	40 (40/-)	> 42 (40/>2)	> 46 (40/>6)	51 (40/11)	47 (35/12)	44 (30/14)	40 (25/15)	32 (16/16)	> 19 (kilka/17)
ekskorwety (klasa „T-58”)	> 10	> 10	10	10	10	6	6	6	kilka
ekstrawowce (klasa „T-43”)	> 10	> 10	14	14	12	12	10	10	kilka
uzbrojone lodolamacze oceaniczne (klasy: „Purga”/ „Ivan Sasunin”)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)	7 (1/6)

* W 1991 r. w skład Morskiej Dywizji Wojsk Pogranicznych KGB wchodziły 23 brygady (z czego 19 morskich i 4 śród lądowe) oraz 5 samodzielnych dywizjonów. Brygady rozmieszczono w następujący sposób:

- na Morzu Północnym (2 brygady): 1. Brygada (Kuwszynnaja Salma) i 19. Brygada (Lii-nahamari);
- na Bałtyku (4 brygady): 2. Brygada (Wysock), 3. Brygada (Kaliningrad), 4. Brygada (Talin) i 20. Brygada (Ryga);
- na Morzu Czarnym (4 brygady): 5. Brygada (Bałakława), 6. Brygada (Batumi), 18. Brygada (Odessa) i 21. Brygada (Noworossyjsk);
- na Pacyfiku (7 brygad): 8. Brygada (Szikotan), 9. Brygada (Newelsk), 10. Brygada (Zalew Piotra Wielkiego), 14. Brygada (Korsakow), 16. Brygada (Nachodka), 12. Brygada (Pietropawłowsk Kamczacki), 13. Brygada (Magadan);
- na Morzu Kaspijskim: 7. Brygada (Baku) i 17. Brygada (Krasnowodsk);
- na rzekach Zabajkala, Amurze i Ussuri (4 brygady): 11. Brygada (Sretenski), 15. Brygada (Błagowieszczeński), 22. Brygada (Leninskoje) i 23. Brygada (Chabarowski).

Źródła: *The Military Balance 1983–1984*, The International Institute for Strategic Studies, London 1983, s. 18; *The Military Balance 1984–1985*, The International Institute for Strategic Studies, London 1984, s. 22; *The Military Balance 1985–1986*, The International Institute for Strategic Studies, London 1985, s. 30; *The Military Balance 1986–1987*, The International Institute for Strategic Studies, London 1986, s. 46; *The Military Balance 1987–1988*, The International Institute for Strategic Studies, London 1987, s. 45; *The Military Balance 1988–1989*, The International Institute for Strategic Studies, London 1988, s. 44; *The Military Balance 1989–1990*, The International Institute for Strategic Studies-Brassey, London 1989, s. 42; *The Military Balance 1990–1991*, The International Institute for Strategic Studies-Brassey, London 1990, s. 43; *The Military Balance 1991–1992*, The International Institute for Strategic Studies-Brassey, London 1991, s. 45; N. Polmar *The Naval Institute Guide to the Soviet Navy*, Fifth ed., Naval Institute Press, Annapolis 1991, s. 335–344; W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowietskaja Armija w gody „chłodnej wojny” (1945–1991)*, Tomsk 2004, s. 172.

Aneks 8. Wykaz brygad i pułków Wojsk Łączności Rządowej Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w połowie lat osiemdziesiątych*

Nazwa jednostki	Miejsce stałej dyslokacji	Funkcja
6. samodzielna brygada łączności rządowej	Rehagen k. Wünsdorf	zapewnienie łączności z dowództwami: Grupy Wojsk Radzieckich w NRD i 16. Armii Lotniczej (wszystkie dyslokowane w Wünsdorf)
44. samodzielny pułk łączności rządowej	Wittenberg	nieustalona
4. samodzielna brygada łączności rządowej	Legnica	zapewnienie łączności z dowództwami: Zachodniego Kierunku Operacyjnego, Północnej Grupy Wojsk i 4. Armii Lotniczej (wszystkie w Legnicy)
samodzielny pułk łączności rządowej	Bagrationowsk k. Kaliningradu	zapewnienie łączności z dowództwem 11. gwardyjskiej Armii Ogólnowojskowej (w Kaliningradzie)
14. samodzielny pułk łączności rządowej	Mołodeczno k. Mińska	zapewnienie łączności z dowództwami: Białoruskiego Okręgu Wojskowego, 26. Armii Lotniczej i 2. Armii Obrony Powietrznej Kraju (wszystkie w Mińsku)
12. samodzielny pułk łączności rządowej	Nieśwież	nieustalona
7. samodzielny pułk łączności rządowej	Rowno	zapewnienie łączności z dowództwem 13. Armii Ogólnowojskowej (w Równem)
30. samodzielny pułk łączności rządowej	Winniki k. Lwowa	zapewnienie łączności z dowództwami: Zakarpackiego Okręgu Wojskowego i 14. Armii Lotniczej (wszystkie we Lwowie)
samodzielny pułk łączności rządowej	Woroneż	nieustalona
samodzielny pułk łączności rządowej	Latoszinka k. Wołgogradu	zapewnienie łączności z dowództwami: 34. i 42. korpusów ogólnowojskowych (wszystkie w Wołgogradzie)
samodzielny pułk łączności rządowej	Moskwa	zapewnienie łączności z ministerstwami i urzędami centralnymi, zwłaszcza Sztabem Generalnym, dowództwami Wojsk Obrony Powietrznej Kraju, Strategicznych Wojsk Raketowych oraz Moskiewskiego Okręgu Wojskowego (wszystkie w okolicy Moskwy)
samodzielny pułk łączności rządowej	Adler k. Soczi	nieustalona

Struktury

5. samodzielna brygada łączności rządowej	Niewinka k. Stawropola	zapewnienie łączności ze statkami kosmicznymi
samodzielny pułk łączności rządowej	Baku	zapewnienie łączności z dowództwami: Południowego Kierunku Operacyjnego i 19. Armii Obrony Powietrznej Kraju (wszystkie w Baku)
8. samodzielna brygada łączności rządowej	Ałma-Ata	zapewnienie łączności z dowództwami: Środkowoazjatyckiego Okręgu Wojskowego i 73. Armii Lotniczej (wszystkie w Ałma-Acie)
samodzielny pułk łączności rządowej	Pieszczanka k. Semipałatyńska	zapewnienie łączności z dowództwem poligonu atomowego (w Semipałatyńsku)
3. samodzielny pułk łączności rządowej	Barnaul	nieustalona
51. samodzielny pułk łączności rządowej	Ułan-Ude	zapewnienie łączności z Głównym Dowództwem Wojsk Dalekowschodnich (w Ułan-Ude)
samodzielna brygada łączności rządowej	Czita	zapewnienie łączności z dowództwami: 53. Strategicznej Armii Raketowej, Zabajkalskiego Okręgu Wojskowego i 23. Armii Lotniczej (wszystkie w Czicie)
samodzielny pułk łączności rządowej	Ussuryjsk	zapewnienie łączności z dowództwem: 5. Armii Ogólnowojskowej (w Ussuryjsku)

* Przy dowództwach pozostałych grup wojsk, okręgów wojskowych oraz ważniejszych armii funkcjonowały samodzielne bataliony łączności rządowej (np. 304. radiostacyjny samodzielny batalion łączności rządowej w Milovicach przy dowództwie Centralnej Grupy Wojsk Radzieckich w Czechosłowacji, czy też 311. liniowo-stacjonarny samodzielny batalion łączności rządowej w Kabulu przy dowództwie 40. Armii Ogólnowojskowej, czyli tzw. ograniczonego kontyngentu wojsk radzieckich w Afganistanie. Poniżej szczebla batalionu funkcjonowały kompanie (*роты*) i węzły (*узлы*) łączności rządowej.

Wojska Zarządu łączności Rządowej KGB działały niezależnie od znacznie bardziej rozbudowanych Wojsk Łączności Ministerstwa Obrony (np. w skład samej tylko Grupy Wojsk Radzieckich w NRD wchodziły 3 brygady, 7 pułków i 17 batalionów łączności).

Źródła: W. Fieskow, K. Kałasznikow, W. Golikow, *Sowieckaja Armija w gody „chołodnoj wojny” (1945–1991)*, Tomsk 2004, s. 172; *Cziasti prawitielstwiennoj swjazi*, Soldat.ru, <http://www.soldat.ru/forum/frame.htm> [29 XII 2006]; *Sojedinienija i cziasti Gruppowego podczinienija*, GSWG-ZGW, <http://gsvg.ru/gsvg.htm> [29 XII 2006].

Aneks 9. Obsada personalna aparatu centralnego KGB (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1975–1991

Przewodniczący KGB:

Jurij Władimirowicz ANDROPOW	(18 V 1967) – 26 V 1982
Witalij Wasiljewicz FIEDORCZUK	26 V 1982 – 17 XII 1982
Wiktor Michajłowicz CZIEBRIKOW	17 XII 1982 – 1 X 1988
Władimir Aleksandrowicz KRIUCZKOW	1 X 1988 – 22 VIII 1991
Leonid Władimirowicz SZIEBARSZYN p.o.	22 VIII 1991 – 23 VIII 1991
Wadim Wiktorowicz BAKATIN	23 VIII 1991 – 22 X 1991

Pierwsi zastępcy przewodniczącego KGB:

Sjemon Kuzmicz CWIGUN	(24 XI 1967) – 19 I 1982
Georgij Karpowicz CYNIOW	25 I 1982 – 1 XI 1985
Wiktor Michajłowicz CZIEBRIKOW	25 I 1982 – 17 XII 1982
Nikołaj Pawłowicz JEMOCHONOW	4 II 1984 – 8 VIII 1990
Filipp Denisowicz BOBKOW	5 XII 1985 – 29 I 1991
Gienij Jewgienijewicz AGIEJEW	8 VIII 1990 – 28 VIII 1991
Wiktor Fjodorowicz GRUSZKO	29 I 1991 – 28 VIII 1991
Anatolij Awwakumowicz OLEJNIKOW	29 VIII 1991 – 22 X 1991
Jewgienij Maksymowicz PRIMAKOW	30 IX 1991 – 22 X 1991

Zastępcy przewodniczącego KGB:

Ardalon Nikołajewicz MAŁYGIN	(8 VI 1967) – 2 II 1979
Wiktor Michajłowicz CZIEBRIKOW	(4 IX 1968) – 25 I 1982
Georgij Karpowicz CYNIOW	(28 VII 1970) – 25 I 1982
Władimir Pietrowicz PIROŻKOW	(12 III 1971) – 29 I 1991
Nikołaj Pawłowicz JEMOCHONOW	(8 VII 1971) – 4 II 1984
Siergiej Nikołajewicz ANTONOW	(16 VIII 1974) – 27 I 1983
Wasilij Jakowlewicz LIEŻIEPIEKOW	23 XI 1978 – 31 I 1983
Władimir Aleksandrowicz KRIUCZKOW	23 XI 1978 – 1 X 1988
Grigorij Fjodorowicz GRIGORIENKO	23 XI 1978 – 1 VIII 1983
Michaił Iwanowicz JERMAKOW	2 II 1979 – 9 VI 1990
Filipp Denisowicz BOBKOW	16 II 1982 – 5 XII 1985
Gienij Jewgienijewicz AGIEJEW	15 II 1983 – 8 VIII 1990
Iwan Aleksiejewicz MARKIEŁOW	1 VIII 1983 – 20 IX 1989
Wadim Aleksandrowicz MATROSOW	4 II 1984 – 28 XII 1989
Witalij Andriejewicz PONOMARIOW	5 XII 1985 – 28 VIII 1991
Leonid Władimirowicz SZIEBARSZYN	6 II 1989 – 21 IX 1991
Wiktor Fjodorowicz GRUSZKO	20 IX 1989 – 29 I 1991
Ilja Jakowleicz KALINICZIENKO	28 XII 1989 – 22 X 1991
Aleksiej Aleksiejewicz DIENISOW	9 VI 1990 – 6 IX 1991
Jokubas Kiryłowicz PIETROWAS	15 XII 1990 – 5 IX 1991
Giennadij Fjodorowicz TITOW	29 I 1991 – 11 IX 1991
Walerij Fjodorowicz LIEBIEDIEW	29 I 1991 – 11 IX 1991

Struktury

Witalij Michajłowicz PRILUKOW	16 III 1991 – 28 VIII 1991
Nikołaj Siergiejewicz STOLJAROW	28 VIII 1991 – 22 X 1991
Nikołaj Aleksiejewicz SZAM	11 IX 1991 – 22 X 1991
Fjodor Aleksiejewicz MJASNIKOW	13 IX 1991 – 22 X 1991

Członkowie Kolegium KGB:

Wiktor Iwanowicz ALIDIN	(30 IX 1967) – 6 I 1986
Arkadij Pawłowicz RAGOZIN	(27 V 1970) – 19 VIII 1975
Witalij Wasiljewicz FIEDORCZUK	(15 VII 1970) – 26 V 1982
Grigorij Fjodorowicz GRIGORIENKO	(2 IX 1970) – 23 XI 1978
Fjodor Konstantinowicz MORTIN	(8 VII 1971) – 19 VIII 1975
Wadim Aleksandrowicz MATROSOW	(15 XII 1972) – 4 II 1984
Gienij Jewgienijewicz AGIEJEW	(12 I 1973) – 15 II 1983
Danił Pawłowicz NOSYRIEW	(15 IX 1973) – 23 V 1987
Nikołaj Aleksiejewicz DUSZIN	(luty 1974) – 14 VII 1987
Wasilij Jakowlewicz LIEŻIEPIEKOW	(4 VII 1974) – 23 XI 1978
Władimir Aleksandrowicz KRIUCZKOW	(26 XII 1974) – 23 XI 1978
Filipp Denisowicz BOBKOW	19 VIII 1975 – 16 II 1982
Aleksiej Dymitriewicz BIESCZASTNOW	19 VIII 1975 – 11 IX 1981
Stiepan Niesterowicz MUCHA	3 VI 1982 – 23 V 1987
Fjodor Aleksiejewicz SZCZIERBAK	listopad 1982 – kwiecień 1989
Iwan Pawłowicz ABRAMOW	kwiecień 1983 – maj 1989
Jurij Wasiljewicz STOROŻIEW	kwiecień 1983 – 11 IX 1991
Nikołaj Jefimowicz CZIEŁNOKOW	6 I 1986 – kwiecień 1989
Nikołaj Michajłowicz GOŁUSZKO	23 V 1987 – 11 IX 1991
Witalij Michajłowicz PRILUKOW	23 V 1987 – 16 III 1991
Wasilij Stiepanowicz SIERGIEJEW	14 VII 1987 – 9 XI 1991
Jurij Siergiejewicz PLIECHANOW	grudzień 1987 – 22 VIII 1991
Anatolij Aleksiejewicz KURKOW	kwiecień 1989 – 11 IX 1991
Nikołaj Andriejewicz SAWIENKOW	kwiecień 1989 – 11 IX 1991
Jewgienij Fjodorowicz IWANOW	18 V 1989 – 30 I 1991
Nikołaj Siergiejewicz LEONOW	30 I 1991 – 27 VIII 1991
Walerij Pawłowicz WOROTNIKOW	30 I 1991 – 11 IX 1991
Wiktor Walentinowicz IWANIENKO	5 V 1991 – 11 IX 1991

Naczelnicy 1. Zarządu Głównego:

Władimir Aleksandrowicz KRIUCZKOW	(26 XII 1974) – 1 X 1988
Wadim Aleksiejewicz KIRPICZIENKO p.o.	1 X 1989 – 6 II 1989
Leonid Władimirowicz SZIEBARSZYN	6 II 1989 – 22 IX 1991
Wiaczesław Iwanowicz GURGIENOW p.o.	22 IX 1991 – 30 IX 1991
Jewgienij Maksymowicz PRIMAKOW	30 IX 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy 2. Zarządu Głównego:

Grigorij Fjodorowicz GRIGORIENKO	(2 IX 1970) – 1 VIII 1983
Iwan Aleksiejewicz MARKIEŁOW	1 VIII 1983 – 20 IX 1989
Wiktor Fjodorowicz GRUSZKO	20 IX 1989 – 29 I 1991

Giennadij Fjodorowicz TITOW 29 I 1991 – 11 IX 1991
Fjodor Aleksiejewicz MJASNIKOW 13 IX 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy 3. Zarządu (Głównego):

Nikołaj Aleksiejewicz DUSZYN (luty 1974) – 14 VII 1987
Wasilij Stiepanowicz SIERGIEJEW 14 VII 1987 – 9 XI 1990
Aleksandr Władisławowicz ŻARDIECKIJ listopad 1990 – 23 VIII 1991
Jurij Jemieljanowicz BUŁYGIN – p.o. 26 VIII 1991 – 15 X 1991
Jurij Jemieljanowicz BUŁYGIN 15 X 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy 4. Zarządu:

Gienij Jewgienijewicz AGIEJEW wrzesień 1981 – 15 II 1983
Jurij Wasiljewicz STOROŻIEW – p.o. 15 II 1983 – marzec 1983
Jurij Wasiljewicz STOROŻIEW marzec 1983 – 22 X 1991

Naczelnicy 5. Zarządu (Zarządu „Z”):

Filipp Denisowicz BOBKOW (23 V 1969) – 18 I 1983
Iwan Pawłowicz ABRAMOW 18 I 1983 – maj 1989
Jewgienij Fjodorowicz IWANOW p.o. 18 V 1989 – 30 I 1991
Jewgienij Fjodorowicz IWANOW 15 VI 1989 – 30 I 1991
Walerij Pawłowicz WOROTNIKOW 30 I 1991 – 25 IX 1991

Naczelnicy 6. Zarządu:

Fjodor Aleksiejewicz SZCZIERBAK listopad 1982 – kwiecień 1989
Nikołaj Andriejewicz SAWIENKOW kwiecień 1989 – 11 IX 1991

Naczelnicy 7. Zarządu:

Aleksiej Dymitriewicz BIESZCZASTNOW (październik 1974) – wrzesień 1981
Jewgienij Michajłowicz RASSZIEPOW wrzesień 1981 – 24 VIII 1991
Wiktory Michajłowicz ZORIN p.o. 24 VIII 1991 – wrzesień 1991
Wiktory Michajłowicz ZORIN wrzesień 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy 8. Zarządu Głównego:

Gieorgij Artemiewicz USIKOW (sierpień 1971) – sierpień 1975
Nikołaj Nikołajewicz ANDRIEJEW sierpień 1975 – 29 VIII 1991

Naczelnicy 9. Zarządu (Służby Ochrony):

Jurij Wasiljewicz STOROŻIEW (sierpień 1974) – 15 II 1983
Jurij Siergiejewicz PLIECHANOW p.o. 15 II 1983 – marzec 1983
Jurij Siergiejewicz PLIECHANOW marzec 1983 – 22 VIII 1991
Władimir Stiepanowicz RIEDKOBORODYJ p.o. 22 VIII 1991 – 24 VIII 1991

Naczelnicy 10. Wydziału:

Siergiej Matwiejewicz SIERIEGIN (1973) – 1975
Aleksandr Iwanowicz FOKIN 1975 – 11 IX 1991
Anatolij Afanasjewicz KRAJUSZKIN 11 IX 1991 – 22 X 1991

Struktury

Naczelnicy 12. Wydziału:

Jurij Siergiejewicz PLIECHANOW	(12 X 1970) – 15 II 1983
Jewgienij Nikołajewicz BYSTROW – p.o	15 II 1983 – marzec 1983
Jewgienij Nikołajewicz BYSTROW	marzec 1983 – listopad 1988
Jewgienij Iwanowicz KALUGIN	listopad 1988 – 24 VIII 1991

Naczelnicy 15. Zarządu Głównego:

Siergiej Nikołajewicz ANTONOW	(16 VIII 1974) – 27 I 1983
Władimir Nikołajewicz GORSZKOW	luty 1983 – sierpień 1991

Naczelnicy 16. Zarządu:

Nikołaj Nikołajewicz ANDRIEJEW	(lipiec 1973) – sierpień 1975
Igor Wasiljewicz MASŁOW	sierpień 1975 – 29 VIII 1991

Naczelnicy Zarządu „OP”:

Dmitrij Aleksandrowicz ŁUKIN	grudzień 1990 – 24 VIII 1991
A.I. KONNOW	sierpień 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy Zarządu „SCz”:

Iwan Pietrowicz KOLIENCZUK	17 IV 1991 – sierpień 1991
----------------------------	----------------------------

Naczelnicy Zarządu Operacyjno-Technicznego:

Michaił Iwanowicz JERMAKOW	(19 V 1970) – 2 II 1979
Wiktor Pawłowicz DIEMIN	luty 1979 – sierpień 1991
Andriej Pietrowicz BYKOW	sierpień 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy Wydziału Śledczego:

Aleksandr Fjodorowicz WOLKOW	(17 IV 1964) – grudzień 1986
Leonid Iwanowicz BARKOW	grudzień 1986 – styczeń 1989
Władimir Nikiforowicz RASTORGUJEW	styczeń 1989 – 22 X 1991

Naczelnicy Służby Analizy Operacyjnej i Informacji (Zarządu Analitycznego):

Walerij Fjodorowicz LIEBIEDIEW	15 IX 1989 – 29 I 1991
Nikołaj Siergiejewicz LEONOW	30 I 1991 – 27 VIII 1991
Władimir Arsentiewicz RUBANOW	27 VIII 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy Zarządu Głównego Wojsk Pogranicznych:

Wadim Aleksandrowicz MATROSOW	(15 XII 1972) – 28 XII 1989
Ilja Jakowlewicz KALINICZENKO	28 XII 1989 – 22 X 1991

Naczelnicy Zarządu Łączności Rządowej:

Jurij Aleksandrowicz TOŁMACZIEW	(październik 1973) – grudzień 1985
Anatolij Grigorjewicz BIEDA	grudzień 1985 – 29 VIII 1991
Aleksandr Władimirowicz STAROWOJTOW	29 VIII 1991 – grudzień 1991

Naczelnicy Zarządu Kadr:

Wasilij Jakowlewicz LIEŻIEPIEKOW	(4 VII 1974) – 31 I 1983
----------------------------------	--------------------------

Tarcza i miecz – od rozkwitu do upadku...

Gienij Jewgienijewicz AGIEJEW	15 II 1983 – 4 XII 1985
Witalij Andriejewicz PONOMARIOW	5 XII 1985 – 28 VIII 1991
Nikołaj Siergiejewicz STOLJAROW	28 VIII 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy Zarządu Wojskowo-Budowlanego:

I.I. PIETROWICZ	(styczeń 1973) – 1979
Władimir Nikołajewicz GORSZKOW	1979 – luty 1983
Aleksiej Aleksiejewicz AFONIN	luty 1983 – 1991

Naczelnicy Zarządu Wojskowo-Medycznego:

W.G. BORYSOW	listopad 1982 – 1984
A.J. DMITRIJEW	1984–1991

Naczelnicy Zarządu Gospodarczego:

Władimir Kuzmicz GURJANOW	(1974)–1976
Kirył Borysowicz WOSTRIKOW	1976 – wrzesień 1983
Konstantin Aleksandrowicz POŻARSKIJ	październik 1983 – 16 VIII 1991

Naczelnicy Wydziału Planowania Finansowego:

Piotr Władimirowicz ZAJCEW	(sierpień 1959) – czerwiec 1980
Borys Georgijewicz PIESIERSKIJ	czerwiec 1980 – marzec 1987
Nikołaj Iwanowicz SZUROW	marzec 1987 – 1991

Naczelnicy Biura Prasy (Centrum Łączności ze Społeczeństwem):

Władimir Fjodorowicz KRAWCZENKO	(1969) – 31 III 1975
Iwan Władimirowicz KONONIENKO p.o.	1 IV 1975 – styczeń 1979
Jakow Pawłowicz KISJELIEW	styczeń 1979 – styczeń 1987
Władimir Siergiejewicz STRUNIN	styczeń 1987 – kwiecień 1990
Aleksander Nikołajewicz KARBAINOW	kwiecień 1990 – 22 X 1991

Naczelnicy Biura (Wydziału) Prawnego:

Nikołaj Stiepanowicz MIROSZNICZIENKO	1980 – 1982
Wiktor Iwanowicz ALEKSIEJEW	1983 – wrzesień 1991

Naczelnicy Wydziału Mobilizacyjnego:

Jurij S. SIMBIRCEW	(16 XII 1965) – 1981
Nikołaj Aleksandrowicz LITWINOW	1981 – październik 1988
Aleksandr Borysowicz SUPŁATOW	listopad 1988 – 22 X 1991

Naczelnicy Zarządu Inspekcji:

Siergiej Wasiljewicz TOŁKUNOW	(7 I 1971) – 14 XI 1990
Igor Aleksiejewicz MIEŻAKOW	listopad 1990 – 22 X 1991

Naczelnicy Sekretariatu:

Pawieł Pawłowicz ŁAPTIEW	(9 VIII 1971) – luty 1979
Jewgienij Dmitrijewicz KARPIESIENKO	luty 1979 – kwiecień 1984

Struktury

Aleksandr N. BABUSZKIN	kwiecień 1984 – październik 1988
Władimir Iwanowicz ŻIŻYN	październik 1988 – styczeń 1991
Walentin Antonowicz SIDAK	styczeń 1991 – 21 VIII 1991
Dmitrij Aleksandrowicz ŁUKIN	24 VIII 1991 – wrzesień 1991
Andriej Konstantinowicz STRIELNIKOW	wrzesień 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy Komitetu Partyjnego:

Gienij Jewgienijewicz AGIEJEW	(11 VII 1974) – wrzesień 1981
Aleksandr Borysowicz SUPŁATOW	wrzesień 1981 – listopad 1988
Nikołaj Iwanowicz NAZAROW	listopad 1988 – 23 VIII 1991

Źródła: *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MWD-KGB 1917–1991. Sprawozchnik*, oprac. A. Kokurin, N. Pietrow, Moskwa 2003; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcji, kadry*, „Swobodnaja Mysl” 1998, nr 2, s. 110–125; Central Intelligence Agency, *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics*, Directorate of Intelligence CIA, 1 April 1972, CSI-2001-00027; A. Sziewjakin, *Sisiema biezopasnosti SSSR (1945–1991). Struktura. Funkciji. Rukowodstwo*, Moskwa 2010; J. Lisjuk, B. Czisnikow, *Kierowniki organów państwowej bezpieki radzieckiej Ukrainy (1953–1991 rr.). Materiały do biograficznego dowidnika*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2000, nr 3, s. 1–8; A. Knight, *The KGB. Police and Politics in the Soviet Union*, Unwin Hyman, Boston – London – Sydney 1988; B. Lewytkyj, J. Stroynowski, *Who's Who in the Socialist Countries: A Biographical Encyclopedia of 10.000 Leading Personalities in 16 Communist Countries*, München – New York 1978; B. Lewytkyj, *Who's Who in the Soviet Union: A Biographical Encyclopedia of 5.000 Leading Personalities in the Soviet Union*, München – New York 1984; U.J. Schulz-Torge, *Who was Who in the Soviet Union Today. Political and Military Leaders: Chronological Survey of Leading Officials in the Party, the State, the KGB and the Armed Forces*, New Providence – New Jersey 1990; U.J. Schulz-Torge, *Who was Who in the Soviet Union. A Biographical Dictionary of more than 4600 leading Officials from the Central Apparatus and the Republics to 1991*, München – London – New York – Paris 1992; J. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco – Oxford 1994; *Razwiedka i kontrrazwiedka w licach: Encyklopedyczny słownik rosyjskich służb*, oprac. A. Dijenko, Moskwa 2002; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz. Rukowoditeli organów gosudarstwiennoj biezopasnosti Moskowskoj Rusi, Rossijskoj impierii, Sowietского Sojuza i Rossijskoj Fiedieracii*, Moskwa – Sankt-Pietierburg 2002; *Encyklopedija siekrietnych służb Rossiji*, oprac. A. Kołpakidi, Moskwa 2004; J. Albac, *Mina zamiedliennogo dziejstwija. Politiczieskij portriet KGB*, Moskwa 1992; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB*, Moskwa 2001; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB* [w:] *Komanda Andropowa*, Moskwa 2005; W. Mzarieułow, *Istorija otiecziestwiennych spieczsłużb*, <http://shieldandsword.mozohin.ru> [25 X 2011]; *KGB in the Baltic States: Documents and Researches*, <http://www.kgbdocuments.eu/index.php?244582505> [20 X 2011]; A. Siewier, *Istorija KGB*, Moskwa 2008; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB*, Moskwa 2010; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossiji*, Sankt-Pietierburg – Moskwa 2001; K. Diegtjariew, A. Kołpakidi, *Wnieszniaja razwiedka SSSR*, Moskwa 2009; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina do Putina*, Sankt-Pietierburg 2005; L. Mliczyn, *Osobaja papka. Służba wnieszniej razwiedki. Samyje znamienityje operacii sowietsoj i rossijskoj razwiedki*, Moskwa 2003; W. Abramow, *Kontrrazwiedka. Szit i miecz protiv Abwieria i CRU*, Moskwa 2006; *Tajnoje stanowitsja jawnym. COS FSB upolnomoczien zajawit*, Moskwa 2000.

Aneks 10. Naczelnicy zarządów terytorialnych KGB w Moskwie i Leningradzie oraz przewodniczący KGB (przy radach ministrów) republik związkowych w latach 1975–1991

Naczelnicy KGB Rosyjskiej FRR:

Wiktor Walientinowicz IWANIENKO 6 V 1991 – 22 X 1991

Naczelnicy Zarządu KGB RFRR do spraw Moskwy i Obwodu Moskiewskiego:

Wiktor Iwanowicz ALIDIN (7 I 1971) – 6 I 1986
Nikołaj Jefimowicz CZIEŁNOKOW 6 I 1986 – kwiecień 1989
Witalij Michajłowicz PRILUKOW kwiecień 1989 – 28 VIII 1991
Jewgienij Wadimowicz SAWOSTJANOW 28 VIII 1991 – wrzesień 1991

Naczelnicy Zarządu KGB RFRR do spraw Leningradu i Obwodu Leningradzkiego:

Danił Pawłowicz NOSYRIEW (3 IX 1969) – 23 V 1987
Witalij Michajłowicz PRILUKOW 21 VI 1987 – kwiecień 1989
Anatolij Aleksiejewicz KURKOW kwiecień 1989 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Ukraińskiej SRR:

Witalij Wasiljewicz FIEDORCZUK (16 VII 1970) – 26 V 1982
Stiepan Niestorowicz MUCHA 3 VI 1982 – 21 V 1987
Nikołaj Michajłowicz GOŁUSZKO 21 V 1987 – 20 IX 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Mołdawskiej SRR:

Piotr Władimirowicz CZWIERTKO (marzec 1967) – grudzień 1975
Arkadij Pawłowicz RAGOZIN 17 XII 1975 – 19 I 1979
Gawrił Mojsiejewicz WOŁKOW 20 I 1979 – styczeń 1989
Georgij (Gheorgh) Iwanowicz (Ion) ŁAWRANCZUK styczeń 1989 – 17 IV 1990
Fjodor (Tudor) Leonte BOTNAR (BOTNARU) 23 VI 1990 – 29 VIII 1991
Anatolij Fjodorowicz PLUGARU 29 VIII 1991 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Białoruskiej SRR:

Jakow Prokopiewicz NIKULKIN (23 VI 1970) – 4 VIII 1980
Wienjamin Georgijewicz BAŁUJEW 27 VIII 1980 – październik 1990
Eduard Iwanowicz SZIRKOWSKIJ 30 X 1990 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Litewskiej SRR:

Juozas Juozowicz PIETKIAWICZIUS (28 I 1967) – 11 V 1987
Eduardas Adolfowicz EJSMUNTAS 11 V 1987 – marzec 1990
Romualdas Antanowicz MARCINKUS 3 III 1990 – 16 III 1991
Stanisław Aleksandrowicz CAPLIN p.o. 22 V 1991 – 29 VIII 1991
Ansielmas Ionowicz ARMONAS 29 VIII 1991 – październik 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Łotewskiej SRR:

Longin Iwanowicz AWDUKIEWICZ (styczeń 1963) – listopad 1980
Boris Karłowicz PUGO 21 XI 1980 – kwiecień 1984
Stanisław Wiktorowicz ZUKUL (ZUKULIS) 22 V 1984 – marzec 1990
Edmund Woldiemarowicz JOHANSON 5 III 1990 – wrzesień 1991

Struktury

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Estońskiej SRR:

August Pietrowicz PORK	(czerwiec 1961) – 15 VI 1982
Karl Jefriemowicz KORTIELAJNIEN	15 VI 1982 – 4 III 1990
Rein Antsowicz SILLAR	17 III 1990 – wrzesień 1990

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Gruzjińskiej SRR:

Aleksiej Nikołajewicz INAURI	(26 III 1954) – 2 XII 1988
Giwi Grigorijewicz GUMBARIDZE	2 XII 1988 – 14 IV 1989
Tarijeł Władimirowicz LORDKIPANIDZE	28 IV 1989 – 27 XI 1990
Otar. G. CHATIASZWILI p.o.	listopad 1990 – grudzień 1990
Tamaz Wachtanowicz NINUA	grudzień 1990 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Armeńskiej SRR:

Arkadij Pawłowicz RAGOZIN	(21 XI 1972) – 24 XI 1975
Grair Awaniesowicz MICHAELIAN	listopad 1975 – czerwiec 1978
Mariusz Aramowicz JUZBASZJAN	28 VI 1978 – październik 1988
Walierij Georgijewicz BADAMIANC	październik 1988 – sierpień 1990
Usik Surienowicz ARUTJUNIAN	1 IX 1990 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Azerskiej SRR:

Witalij Siergiejewicz KRASILNIKOW	(październik 1969) – 18 VI 1980
Zija Mamiedowicz JUSIF-ZADIE	18 VI 1980 – 11 VIII 1988
Iwan Iwanowicz GORIEŁOWSKIJ	sierpień 1988 – sierpień 1989
Wagif Aliowsatowicz GUSEJNOW	19 VIII 1989 – 13 IX 1991
Ilgusiejn Pirusiejnowicz GUSEJNOW	13 IX 1991 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Kazachskiej SRR:

Georgij Stiepanowicz JEWDOKIMIENKO	(6 XI 1963) – listopad 1975
Wasilij Tarasowicz SZEWCZIENKO	listopad 1975 – luty 1982
Zakasz Kamalidienowicz KAMALIDIENOW	15 II 1982 – grudzień 1985
Wiktor Michajłowicz MIROSZNIK	9 I 1986 – luty 1990
Nikołaj Anatolijewicz WDOWIN	luty 1990 – 18 X 1991
Bułat Abdrachmanowicz BAJEKIENOW	25 X 1991 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Kirgiskiej SRR:

Dżumabiek Asankułowicz ASANKUŁOW	(marzec 1967) – kwiecień 1978
Nikołaj Pietrowicz ŁOMOW	28 IV 1978 – grudzień 1985
Władimir Aleksandrowicz RJABOKON	27 XII 1985 – styczeń 1989
Dżumabiek Asankułowicz ASANKUŁOW	16 I 1989 – 19 VIII 1991
Gierman Sierapjanowicz KUZNIECOW p.o.	19 VIII 1991 – wrzesień 1991
Anarbiek Kuramajewicz BAKAJEW	wrzesień 1991 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Uzbekiej SRR:

Eduard Boliesławowicz NORDMAN	(październik 1974) – marzec 1978
Liewon Nikołajewicz MIELKUMOW	10 III 1978 – 1 IX 1983
Władimir Aleksandrowicz GOŁOWIN	1 IX 1983 – luty 1989
Anatolij Siergiejewicz MORGASOW	luty 1989 – czerwiec 1991
Guljam A. ALIJEW	12 VI 1991 – 26 IX 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Tadżyckiej SRR:

Wasilij Tarasowicz SZEWCZIENKO	(listopad 1970) – wrzesień 1975
Jewgienij Iwanowicz PIERWIENCIEW	26 X 1975 – 18 I 1985
Władimir Wiktorowicz PIETKIEL	18 I 1985 – 25 III 1991
Anatolij Aleksiejewicz STROJKIN	28 VI 1991 – 22 X 1991

Przewodniczący KGB (przy Radzie Ministrów) Turkmeńskiej SRR:

Jakow Pawłowicz KISJELIEW	(styczeń 1974) – grudzień 1978
Aleksiej Siergiejewicz BOJKO	4 I 1979 – maj 1988
Piotr Michajłowicz ARCHIPOW	maj 1988 – marzec 1991
Danatar Abdyjewicz KOPIEKOW	25 III 1991 – 22 X 1991

Źródła: *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MWD-KGB 1917–1991. Sprawoznacznik*, oprac. A. Kokurin, N. Pietrow, Moskwa 2003; A. Kokurin, N. Pietrow, *KGB: Struktura, funkcje, kadry*, „Swobodnaja Mysl” 1998, nr 2, s. 110–125; Central Intelligence Agency *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics*, Directorate of Intelligence CIA, 1 April 1972, CSI-2001-00027; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, t. 3: *Union Republics*, Directorate of Intelligence, May 1975 A (CR) 75-18; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: Republic Organizations*, Directorate of Intelligence, December 1982 CR 82-15920; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: Republic Organizations*, Directorate of Intelligence, November 1988, LDA 88-15256; A. Szewjakin, *Sistema bezopasnosti SSSR (1945–1991). Struktura. Funkcye. Rukowodstwo*, Moskwa 2010; J. Lisjuk, B. Czisnikow, *Kierowniki organow dierżawnoi bezpieki radianskoj Ukrainy (1953–1991 rr.). Materiały do biograficznego dowidnika*, „Z archiwii WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2000, nr 3, s. 1–8; A. Knight, *The KGB. Police and Politisc in the Soviet Union*, Boston – London – Sydney 1988; B. Lewytzkyj, J. Stroynowski, *Who's Who in the Socialist Countries: A Biographical Encyclopedia of 10.000 Leading Personalities in 16 Communist Countries*, München – New York 1978; B. Lewytzkyj, *Who's Who in the Soviet Union: A Biographical Encyclopedia of 5.000 Leading Personalities in the Soviet Union*, München – New York 1984; U. J. Schulz-Torge, *Who was Who in the Soviet Union Today. Political and Military Leaders: Chronological Survey of Leading Officials in the Party, the State, the KGB and the Armed Forces*, New Providence – New Jersey 1990; U.J. Schulz-Torge, *Who was Who in the Soviet Union. A Biographical Dictionary of more than 4600 leading Officials from the Central Apparatus and the Republics to 1991*, München – London – New York – Paris 1992; J. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, San Francisco – Oxford 1994; *Razwiedka i kontrrazwiedka w licach: Encyklopediczeskij słowar rossijskich spieczsłużb*, oprac. A. Dijenko, Moskwa 2002; A. Kołpakidi, M. Sierjakow, *Szit i miecz. Rukowoditeli organow gosudarstwiennoj bezopasnosti Moskowskoj Rusi, Rossijskoj impierii, Sowietского Sojuza i Rossijskoj Fiedieracii*, Moskwa – Sankt-Pietierburg 2002; *Encyklopedija siekrietnych służb Rossiji*, oprac. A. Kołpakidi, Moskwa 2004; J. Albac, *Mina zamiedliennogo diejstwija. Politiczeskij portriet KGB*, Moskwa 1992; A. Jarowoj, *Proszaj, KGB*, Moskwa 2001; N. Gubernatorow, *Kadrowaja rieforma Ju. Wu. Andropowa w KGB [w:] Komanda Andropowa*, Moskwa 2005; W. Mzarieułow, *Istorija otiecziestwiennych spieczsłużb*, <http://shieldandsword.mozohin.ru> [25 X 2011]; *KGB in the Baltic States: Documents and Researches*, <http://www.kgbdocuments.eu/index.php?244582505> [20 X 2011]; *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras*, <http://www.kgbveikla.lt/lt/zvalgyba-1-asis-skyrius> [24 XI 2011]; A. Siewier, *Istorija KGB*, Moskwa 2008; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB*, Moskwa 2010.